

T.C.

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE ANABİLİM DALI

**GEÇ DÖNEM STOACI FİLOZOFLARIN YAŞAM
FELSEFESİ**

Esmâ TAŞKIN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Fatma ERKEK

Çankırı – 2025

T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI

GEÇ DÖNEM STOACI FİLOZOFLARIN YAŞAM
FELSEFESİ

Esmā TAŞKIN
ORCID: 0009-0002-6812-3114

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Fatma ERKEK

ankırı – 2025

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	iii
TEZ KABUL VE ONAY	iv
ÖNSÖZ.....	v
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	vii
1.GİRİŞ	vii
2.STOA FELSEFESİNİN DÜŞÜNSEL KÖKENLERİ.....	4
2.1. Sokrates ve Kinik Düşünce Mirası	4
2.1.1. Sokrates	4
2.1.2.Kinik Düşünce Mirası.....	9
3. ERKEN VE ORTA DÖNEM STOA OKULU	13
3.1. Erken Dönem Stoa Okulu	13
3.1.1. Kitionlu Zenon.....	13
3.1.2. Kleanthes	15
3.1.3. Khrysippos.....	16
3.2. Orta Dönem Stoa Okulu	17
3.2.1. Panaitios	17
3.2.2. Poseidonios.....	19
4. STOA FELSEFESİNİN TEMEL DİSİPLİNLERİ.....	22
4.1. Mantık.....	22
4.2. Fizik	24
4.3. Etik.....	27
5. GEÇ DÖNEM STOACI FİLOZOFLARIN YAŞAM FELSEFESİ	32
5.1. Lucius Annaeus Seneca	32
5.1.1.Tanrı-Ruh Çözümlemesi.....	33
5.1.2. Erdem Yolunda Bilgelik ve Mutluluk.....	37
5.1.3. Zaman ve Ölüm Çözümlemesi.....	43
5.2. Epiktetos	48
5.2.1. Tanrı, Doğa ve İnsan.....	50
5.2.2. Özgürlük Anlayışı; Kölelikten Filozofluğa.....	53
5.2.3. Düzenin Bir Parçası Olarak Ölüm: Kayıp Değil İade.....	59
5.3. Marcus Aurelius.....	63
5.3.1. Tanrı, Doğa ve İnsan.....	65

5.3.2. Dünya Yurttaşlığı.....	68
5.3.3. Kendime Düşünceler: Ölüm.....	73
6. SONUÇ.....	77
KAYNAKÇA	80

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım *Geç Dönem Stoacı Filozofların Yaşam Felsefesi* adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

24 / 10 / 2025

İmza

Öğrencinin Adı Soyadı

Esmâ TAŞKIN

TEZ KABUL VE ONAY

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Esma TAŞKIN tarafından hazırlanan *Geç Dönem Stoacı Filozofların Yaşam Felsefesi* başlıklı bu alışma, Savunma Sınavı Tarihi tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Felsefe Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Fatma ERKEK

İmza:

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Erman KAR

İmza:

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet AKKURT

İmza:

ONAY

Bu Tez, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../ 2025 tarih ve sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Ali Yiğit

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın her aşamasında bilgi, birikim ve rehberliğiyle bana yol gösteren, akademik gelişimime sunduğu katkılarla süreci daha verimli ve anlamlı kılan değerli danışmanım Dr. Öğr. Fatma ERKEK Hocama en içten teşekkürlerimi sunarım. Göstermiş olduğu sabır, yapıcı eleştiriler ve destekleyici yaklaşımı, bu tez çalışmasının tamamlanmasında büyük rol oynamıştır.

Ayrıca, her daim yanımda olan, bana koşulsuz sevgi, sabır ve desteklerini esirgemeyen değerli aileme teşekkür etmek isterim. Varlıklarıyla güç bulduğum, motivasyonumu kaybettiğim anlarda bana cesaret aşılayan ailem, bu çalışmanın arkasındaki en büyük moral kaynağım olmuştur. Onların desteği olmadan bu süreci başarıyla tamamlamam mümkün olmazdı.

24 / 10 / 2025

Esma TAŞKIN

ÖZET

Tezin Başlığı: Geç Dönem Stoacı Filozofların Yaşam Felsefesi

Tezin Yazarı: Esmâ TAŞKIN

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Fatma ERKEK

Anabilim Dalı: Felsefe

Tezin Türü: Yüksek Lisans

Kabul Tarihi: 24.10.2025

Bu tez çalışması, Geç Dönem Stoacılığın önemli temsilcileri olan Seneca, Epiktetos ve Marcus Aurelius'un yaşam felsefeleri incelenmektedir. Çalışmada, bu filozofların Tanrı, doğa ve insan üzerine görüşleri, evrensel düzen anlayışı çerçevesinde ele alınmış; insanın kozmik bütün içerisindeki yeri ve yaşamın anlamına dair sundukları öğretiler değerlendirilmiştir. Stoacı düşüncede evrene uyumlu yaşamın merkezinde yer alan erdem kavramı, her filozofun etik anlayışında farklı boyutlarıyla işlenmiş ve bireysel yaşam ile toplumsal sorumluluk arasındaki ilişki ortaya konmuştur.

Tez kapsamında, insanın doğa ile uyumlu evrensel düzen içerisindeki rolü ve toplumsal eşitlikçi yaklaşımı ön plana çıkarılmış; bireysel erdem ile toplumsal sorumluluk arasındaki ayrılmaz bağ vurgulanmıştır. Bireysel gelişimin ardından sağlanan fayda, yalnızca kişinin kendisi için değil, toplum ve kültürler için de değer yaratmaktadır. Bu bağlamda, her bireyin kat edeceği erdemli yaşam serüveni, erdemli ve dengeli toplumların oluşumuna katkı sağlayacaktır.

Ayrıca, tezde bireyin erdemli yaşamı seçerek doğa yasaları ve evrensel düzenin farkındalığı ile hareket etmesi, doğum ve ölüm arasındaki yaşam sürecini anlamlı kılması ve zamanı bilinçli biçimde değerlendirmesi üzerinde durulmuştur. Çalışma, insanın kimliği, nasıl yaşaması gerektiği, bireysel gelişim, psikolojik dayanıklılık ve içsel huzur gibi konuların günümüz insanı için hâlen bir rehber niteliği taşıdığını göstermektedir. Bu yönüyle tez, Stoacı felsefenin modern dünyada da insan yaşamına ışık tutan evrensel değerini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tanrı, Doğa, İnsan, Zaman, Ölüm.

ABSTRACT

Title of the Thesis: The Philosophy of Life in the Late Stoic Philosophers

Author: Esma TAŞKIN

Advisor: Asst. Prof. Dr. Fatma ERKEK

Department: Philosophy

Type of Thesis: Master's Thesis

Date of Approval: 24.10.2025

This thesis examines the life philosophies of the prominent representatives of Late Stoicism, namely Seneca, Epictetus, and Marcus Aurelius. In the study, the views of these philosophers on God, nature, and humanity are addressed within the framework of the concept of universal order; their teachings regarding the place of humans within the cosmic whole and the meaning of life are evaluated. In Stoic thought, the concept of virtue, which lies at the center of living in harmony with the universe, is treated in different dimensions within each philosopher's ethical understanding, and the relationship between individual life and social responsibility is revealed.

Within the scope of the thesis, the role of humans in alignment with nature and the universal order and their egalitarian approach to society are emphasized; the inseparable link between individual virtue and social responsibility is highlighted. The benefits achieved through individual development create value not only for the person but also for society and cultures. In this context, the virtuous life journey undertaken by each individual contributes to the formation of virtuous and balanced societies.

Furthermore, the thesis emphasizes that by choosing a virtuous life, the individual should act with awareness of the laws of nature and the universal order, make the life span between birth and death meaningful, and manage time consciously. The study demonstrates that topics such as human identity, how one should live, individual development, psychological resilience, and inner peace still serve as a guide for contemporary human life. In this regard, the thesis highlights the universal value of Stoic philosophy in illuminating human life in the modern world.

Keywords: God, Nature, Human, Time, Death.

1. GİRİŞ

Stoacılık, insanın evren içerisindeki yerini belirlemeye çalışan kapsamlı bir felsefi sistem sunar. Bu felsefe, modern yaşam felsefelerine karşı günümüzde de etkisini sürdürmekte; Antik Yunan ve Roma İmparatorluğu dönemlerinde şekillenen öğretileriyle günümüz insanı için de önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Stoacı düşünce sistemi, temelde mantık, fizik ve etik olmak üzere üç ana alana dayanır ve tarihsel gelişimi açısından Eski, Orta ve Geç dönem stoa olmak üzere üç farklı evrede incelenmektedir.

Bu tezin temel amacı, stoacılığı, özellikle de geç dönem stoacı düşünürlerin eserleri çerçevesinde ortaya koydukları öğretilerini inceleyerek, günümüz insanına nasıl bir yaşam rehberi sunduklarını ortaya koymaktır. Geç Dönem Stoa felsefesi, pratik yaşam felsefesiyle insanın varoluşsal boyutuna ve yaşam amacına dair önemli yaklaşımlar sunmaktadır.

İnsanın tanrısal yönü, ruh-beden ilişkisi, evrenin sistematik düzeni ve tüm varlıkların birbiriyle olan bağı üzerinden şekillenen bu öğretiler, bireyin yaşamını anlamlandırmasında önemli rol oynamaktadır. Geç Dönem Stoa'nın üzerinde yoğunlaştığı başlıca temalar arasında erdemli yaşam, duygu kontrolü ve içsel huzur ön plandadır. İnsanın doğayla olan bağı ve Tanrısal yönünü gözeterek yaşamına yön vermesi ancak irade ve akıl temelinde mümkün olabilir. Bu nedenle bireyin ruhsal yönünü eğitmesi ve güçlendirmesi gerekir. Geç dönem stoa felsefesi, bireyin kendi potansiyelini en etkin biçimde ortaya koymasını hedefler. İnsanın kendisine sağladığı faydanın çevresine, toplumuna ve dünyaya da yansıtacağı düşüncesi, bu anlayışın temelini oluşturur.

Bu felsefe hem evrene dair hem de insanın kendi doğasına ilişkin bilgi sunarak bireyin yaşamına yön verecek bir rehberlik sağlar. Bu bağlamda geç dönem stoacı düşünürler, kaleme aldıkları eserlerinde bireyin karşılaşabileceği yaşam durumları üzerine bilgi vermekte ve bu durumlara dair çözümler önermektedir. Bu dönem, Erken Dönem Stoacılığın katı bilge insan anlayışı yerine, sıradan insanın erdem yolunda nasıl ilerleyebileceğini gösteren daha esnek ve uygulanabilir bir yaklaşım sunar. Stoacılığın tarihsel gelişimi ve öğretileri çerçevesinde, Geç Dönem Stoa felsefesinin günümüz insanına sunduğu yaşam felsefesi, özellikle dünyevi kaygılar içinde sıkışmış bireyin

bedensel ve ruhsal farkındalığını yeniden inşa edebilmesi açısından oldukça değerli bir yerde durmaktadır. Geç Dönem Stoa felsefesi, tarihsel kökleri ve günümüze ulaşan metinleriyle, varoluşsal arayış içerisindeki her birey için izlenmesi gereken yola ışık tutacak niteliktedir.

Bu tez, pratik yaşamda bireyin hem kişisel hem de toplumsal düzeyde edindiği öğreti ve normların, yaşamını şekillendirmesi ya da bu doğrultuda hareket etmesini zorunlu kılacak bir gerekliliğin bulunmadığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Geç Dönem Stoacı filozoflar, söz konusu normların aslında toplum içinde kökleşmiş, endişe ve korku uyandıran sanrılardan ibaret olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda çalışma, bireyin yaşamda karşılaştığı her olay veya olgu karşısında nasıl bir duruş sergilemesi gerektiğini ortaya koyacaktır.

Hızla değişen toplum yapısı içerisinde birey, ahlaki bir davranış olarak sunulan ancak sorgulamadan benimseyerek yaşamına dâhil ettiği tutumlar nedeniyle hem fiziksel hem de ruhsal açıdan yorgunluk ve bunalma durumuna sürüklenmekte; bu süreçte hem kendisinden hem de toplumsal bağlarından uzaklaşmaktadır.

Geç dönem stoa felsefesinin etik anlayışında ise birey, doğaya uygun bir yaşam felsefesi ile farkındalık kazanarak kişisel gelişimini sağlamakta; böylece toplumsal yönden de her kültürde gelişmiş, kendine ve çevresine yararlı bir insan profiline ulaşabilmektedir.

Ruhsal dinginliğe erişen birey, kimliğinin farkına vararak nasıl yaşaması gerektiğini idrak eder ve geçmişte deneyimlediği psikolojik bunalımlardan uzaklaşır. Bu durumun gerçekleşmesinde, Geç Dönem Stoa düşünürlerinin öğretilerinin yalnızca kendi dönemleriyle sınırlı kalmayıp günümüzde de etkisini sürdürmesi, bu felsefenin güvenilirliğini pekiştirmektedir.

Çalışmada ayrıntılı biçimde ele alınan Seneca, Epiktetos ve Marcus Aurelius'un toplumun farklı alanlarındaki konumları ve bu doğrultuda geliştirdikleri öğretilerinin uyumu, Stoa felsefesinin herkes için uygulanabilirliğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Geç Dönem Stoacı filozofların yaşam tarzları, toplumsal rollerinin yanı sıra bireysel ve toplumsal düzeyde günümüz insanı için uygulanabilirlikleri bakımından incelenecektir.

Bununla birlikte, stoacılığın kapsamlı bir biçimde anlaşılabilmesi için tarihsel sürecine ve kökenlerine bakmak gerekmektedir. Bu nedenle bu tez çalışması stoa felsefesinin düşünsel kökenlerini, dönemlerini ve temel disiplinlerini de içine alan Giriş Bölümü ve Sonuç Bölümü dışında dört ana bölümden oluşmaktadır.

Bu tezin birinci bölümü, giriş bölümünden oluşturmakta olup; ikinci bölümde Stoa felsefesinin düşünsel kökenleri ele alınmıştır. Bu bağlamda, Sokrates'in ahlaki temellere dayanan sorgulayıcı düşüncesi ve Kinik felsefenin erdem merkezli yaşam anlayışının Stoacılığa bıraktığı miras değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümde, Erken ve Orta Dönem Stoa okulları incelenmiştir. Erken dönemde Kitionlu Zenon'un kurucu ilkeleri, Kleanthes'in teolojik yorumları ve Khryssippos'un sistematik düşüncesi ele alınmış; Orta dönemde ise felsefenin daha uygulanabilir ve pratik yaşamla bütünleşmiş temelleri değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, Panaitios'un insan ve toplum anlayışı ile Poseidonios'un insanın evren içindeki yerine getirdiği açıklamalar irdelenmiştir.

Dördüncü bölüm, Stoa felsefesinin temel disiplinlerini kapsamakta olup mantık, fizik ve etik alanlarına odaklanmıştır. Mantık bölümünde, Stoacıların diyalektik ve retorik bağlamında bilgiyi sağlam temellere oturtma çabaları ele alınmıştır. Fizik bölümünde, insan yaşamının doğa ile ilişkisi ve evrensel düzene bağlılığı incelenirken; etik bölümünde erdem, bilgelik ve mutluluk kavramları üzerinde durulmuştur.

Geç Dönem Stoacılığın önde gelen temsilcileri Seneca, Epiktetos ve Marcus Aurelius'tur. Beşinci bölüm, Geç Dönem Stoacı filozoflar olan Seneca, Epiktetos ve Marcus Aurelius'un yaşam felsefelerini kapsamlı biçimde ele almaktadır. Seneca'da Tanrı-ruh ilişkisi, bilgelik ve zaman-ölüm anlayışı; Epiktetos'ta Tanrı, doğa, özgürlük ve ölüm ilişkisi; Marcus Aurelius'ta ise Tanrı, doğa, dünya yurttaşlığı ve ölüm temaları incelenmiştir. Bu filozoflar, Roma toplumu bağlamında felsefeyi uygulanabilir ve pratik bir yaşam rehberi hâline getirmiş; bireyin içsel özgürlüğünü, erdemli yaşamını ve toplumsal sorumluluklarını dengede tutmasına katkıda bulunmuşlardır.

2. STOA FELSEFESİNİN DÜŞÜNSEL KÖKENLERİ

2.1. Sokrates ve Kinik Düşünce Mirası

2.1.1. Sokrates

Sokrates MÖ 469-399 yılları arasında yaşamış Atinalı bir filozoftur. Atina'da dünyaya gelmiş olan Sokrates'in babasının taş ustası, annesinin ise ebe olduğu bilinmektedir (Cevizci, 2022, s. 64-66). Atina kentinin yurttaşı olan Sokrates'in günümüze kadar ulaşmış olan savunması ve kendisinden sonraki düşünürler üzerindeki etkisi, onu felsefe tarihinde önemli bir yere sahip olmasını sağlamıştır. Yurttaşlık bağlamında, Sokrates Atina devletinin bir yurttaşı olarak bu devletin yasalarına ve kanunlarına tabidir. Bu doğrultuda Sokrates her millette olduğu gibi Atina halkının gelenek ve göreneklerine göre yaşamaktadır. Her toplumun yaşayış biçimi geçmişte kabul edilmiş normlar doğrultusunda şekillenmektedir. Bir toplumun tamamen değiştirilmesinin mümkün olmamasıyla birlikte, yeni bir yaşam tarzının da bir anda uygulanması mümkün değildir. Şayet bu yapılırsa var olan toplumun yıkımına sebebiyet verecektir. Ancak var olan toplumsal yapının tamamen ortadan kaldırılmaması ile birlikte halka ters düşmeyecek, yeni bir yaşam tarzının inşası ve toplumsal yapının dönüşümü mümkündür (Kutluay, 2020, s. 4647-4654).

Atina halkının politik ve toplumsal olarak gerileme sürecine girmiş olması, Sokrates'in toplumu uyuduğu uykudan uyandırma isteğini doğurmuştur. (Kutluay, 2020). Doğa filozoflarının kendisine beşerî anlamda katkı sağlamadığını düşünen Sokrates, felsefe ile ilgilenmeye başlamıştır (Çınar, 2021, s. 1079-1095). Sokrates, kişinin öncelikle kendini bilmesi ve kendinin farkında olması gerektiğini savunmuştur. Kişinin, önce değişmez olan içsel yanını bulması gerektiğini ifade eden Sokrates, bireyin elde ettiği içsel bilgiyi bilgi, erdem ve mutluluk yolunda eylemlerine yansıtması gerektiğini dile getirmiştir. Sokrates'e göre kendini tanımış olan kişi ahlak(etik) çerçevesinde elde ettiği bilgileri eylemlerine dökerse, erdemli bir yaşama ve mutluluğa ulaşabilir.

Sokrates'in "*Öğrencisi Platon'un diyalogları, o dönemde yaşamış tarih yazarı Ksenophon'dan kalan yazılar ve oyun yazarı Aristophanes'in kaleme aldığı Bulutlar oyunundan kalanlar Sokrates hakkında yazılmış ilk kaynaklardır.*" (Aytaç, 2021, s. 11). Sokrates'in bilinirliğinin temelinde Platon'un hocası olması ya da günümüze kadar

ulaşmış olan Platon'un kaleme aldığı *Sokrates'in Savunması* adlı eserinden ziyade düşünce dünyasının ilk idam edilerek yaşamına son verilen filozofu olması vardır. Atina kent devleti, Atina demokrasisi tarafından idamına karar verilen Sokrates, Atina kentinin yasalarına karşı geldiği gerekçesiyle suçlamalar ile karşı karşıya kalmıştır. Bu doğrultuda Sokrates, gençleri yoldan çıkardığı, kafasını karıştırdığı, eğriyi doğru diye gösterdiği, para karşılığ eğitim verdiği, Atina kentinin tanrılarına inanmadığı, karşı çıktığı ve yeni tanrılar ürettiği gerekçesiyle suçlanmıştır (Platon, 2013).

Ünlü tragedya yazarı olan Aristophanes'in ele aldığı "*Bulutlar oyununda Sokrates'i Sofist bir düşünür olarak göstermiştir.*" (Aytaç, 2021, s. 11). Ancak Sokrates'in öğrencisi Platon'un kaleme aldığı *Sokrates'in Savunması'nda Sofist* olduğu ve para karşılığı eğitim verdiğine dair suçlama yöneltilmiştir. Sokrates yapılan suçlamaya karşılık bilgili bir kimsenin vermiş olduğu eğitim karşısında para almış olmasının onurlandırıcı bir durum olduğunu dile getirmiştir. Keza kendi değerini ile "*tek bildiğim hiçbir şey bilmediğimdir*" cümlesini kurmuştur. Bu doğrultuda Sokrates *sofist* olarak gösterilse de kendisinde böyle bir yetinin olmadığını, böyle bir amacının bulunmadığını beyan etmiştir. Platon'un *Sofist* diyalogunda Theaitetos ve Yabancı arasında geçen diyalogda altı sofist tanımlamasına yer verilmiştir. Sofist burada bilgi satan tüccar, konuşma sanatında usta, zengin aile çocuklarının eğitiminde yer alan kimseler olarak anlatılmaktadır (Platon, 2020a, s. 543-625). Ancak Sokrates, Atina toplumunda maddi herhangi bir amaç gütmeyen bilgi arayışı ve paylaşımı içerisinde yaşamını sürdürmüştür.

Atina Agorası şehrin önemli bir noktasıdır. Agora Atina'da ticaretin yapıldığı ve farklı yaşam tarzlarına sahip insanların bir arada bulunduğu veya karşılaştığı bir bölgedir. Agorada dolaşmakta olan Sokrates usta bir konuşma sanatına sahiptir. Doğru, mutlak bilgi arayışı içerisinde olan Sokrates soru sorma sanatı ile ortaya koymuş olduğu bu yöntemle doğruya ulaşma yöntemi adını atfetmiştir. "*Khairaphon'un, Delphoi kahinine sorduğu 'En bilge kişi kimdir?' sorusuna, kâhinin cevabı 'Sokrates' olmuştur*" (Aytaç, 2021, s. 12). Yöntemine sadık kalıp Atina sokaklarında sanatını uygulamaya devam eden Sokrates ister istemez dikkat çekmeye başlamıştır. Kâhinin söylemi ve Sokrates'in usta olduğu sanatını sergilemeye devam etmesi kimileri tarafından sevilse de Atina halkının bir kısmı için rahatsız edici bulunmuştur. Agora Sokrates'in öğretilerinin insanlara ulaşması ve tanınması için önemli bir yere sahip olmasının

yanında, Sokrates'e karşı suçlamaların ortaya çıkmasında da etken olmuştur. Sokrates'in, bilgi sahibi olduğunu düşünen kişilerin aslında bilgisiz olduklarını ortaya koyması, toplumda tepki çekmiş ve onun daha çok tanınmasına yol açarak suçlamalara maruz kalmasına sebebiyet hazırlamıştır. Alışlagelmiş bir yaşam tarzından vazgeçmek, insanlar için oldukça zor bir durumdur. Bu bağlamda Sokrates'in düşünce yapısı Atina halkının yerleşik değer ve yargılarının karşısında yer aldığından, bu durum ona karşı cephe alınmasına sebebiyet vermiştir.

Sokrates, insan yaşamı, pratik bilgi ve ahlak felsefesi üzerine düşünceler paylaşarak, insanın yaşamı boyunca elde etmeyi amaçladığı şeyin mutluluk olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, akıllı bir varlık olan insanın, aklın önderliğinde erdemli bir yaşam sürerek gerçek mutluluğa ulaşabilecektir. Sokrates, insanın hayatı boyunca mutluluk arayışı içerisinde olduğunu ve bu mutluluğa doğru bilgi aracılığı ile ulaşabileceğini savunur. Erdemli bir hayat süren kişinin yaşadığı süreç boyunca hayatının son bulma korkusundan uzak kalacağı görüşünü de Sokrates'in, Platon'un *Sokrates'in Savunması* eserinde suçlamalar doğrultusunda da dile getirdiğini görebiliriz. Tanrı inancı ile şekillenmekte olan insan yaşamı, ölüm sonrası olası durumlara karşı çeşitli korkularla doludur. Ancak Sokrates'e göre, erdemli bir hayat süren insan için ölüm korkulacak bir şey değildir. Sokrates, erdemli ve iyi bir insanın, sadece yaşarken değil, ölüm ve sonrasına ait olan süreç için endişe ve korkuya kapılmaması gerektiğini ifade etmiştir. Ölümden korkmadığını ve korkulmaması gerektiğini ifade eder. Bu düşüncesini, *“iyi bir insana yaşamı süresinde de öldükten sonra da hiçbir kötülük gelmez; tanrılar korur onu.”* (Platon, 2020b, s. 38) şeklinde dile getirmiştir. Kendisine yöneltilen Tanrı tanımazlık suçlamasına karşı da savunmasında Tanrı kavramına sıkça yer vererek suçlamaları çürütmüştür.

Sokrates kendisine yöneltilen suçlamalar için detaylı açıklamalarda bulunmuştur. Yapmış olduğu açıklamalarda suçsuz olduğunu ve amacının kesinlikle kötülükten ibaret olmadığını göstermek istemiştir. Savunmasında da ifade ettiği gibi eğer bir kötülük yaptıysa bunun mutlak suretle bilmeden olduğunu, bilerek asla böyle bir davranış sergilemeyeceğini açıkça ifade etmiştir. Sonuç olarak oy çokluğu ile idam cezasına karar verilen Sokrates, mahkemede yapmış olduğu açıklamalarda her ne kadar idam kararı değişmese de iç sesinin onlar gibi davranıp yalvarmasını ve af dilemesini söylemediğini dile getirmiştir. Yapmış olduğu savunmada içinin başından

sonuna kadar rahat olduğunu belirten Sokrates, serbest kalsa bile aynı şekilde kendi deyimi ile “*atsineği*” gibi onları rahatsız etmeye devam edeceğini söylemiştir. Sokrates sürgün talebinde bulunmamış ve para cezasını da kabul etmemiştir. İçinde bulunduğu toplumda, felsefi yöntemleri nedeniyle yargılanmış olması, yine tekrardan serbest kalsa bile aynı eleştirel sorgulamalarına devam edeceğini ifade etmiştir. Ayrıca sürgün edilse bile, gitmiş olduğu yerde de kabul edilmeyeceğini dile getirerek, mutlak bilgi arayışı doğrultusundaki bu yolundan canı pahasına da olsa vazgeçmeyeceğini vurgulamıştır (Platon, 2013).

Kısaca idam sürecini özetlediğimiz Sokrates’in felsefesine, düşünce yapısına ve öğretilerinin dair önemli noktalara rastlamak mümkündür. Her varlığın bir gayesinin olduğu düşüncesini savunan Sokrates, insan ile ilgili şu temel soruları ortaya koymuştur. “*İnsanın amacı nedir?*”, “*İnsana özgü olan faaliyet türü hangisidir?*”, “*İnsan varlığı, başka varlıkların yerine getiremeyeceği hangi işlevleri yerine getirmek durumundadır?*” (Cevizci, 2022, s. 64,72).

Yaşam felsefesinde ruhu temel alan Sokrates, insan ile Tanrı arasında bir bağ kurma düşüncesi içerisine girmiştir. Sokrates’in felsefesinin anlaşılabilirliği açısından *Tanrı tasavvur* kavramı oldukça önemli bir noktadır. Sokrates’in *Tanrı tasavvuru* Tanrı ve insan ruhu ilişkilendirmesi için önemlidir. İnsanın Tanrısal yönü yani Tanrısal olan ruhu insan ve Tanrı arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Sokrates’in Tanrısı iyiliğin kaynağıdır (Çınar, 2021, s. 1081-1085). Bu doğrultuda insan tanrısal yönü ile de tanrısal olanı sezip keşfedecektir. Bu tasavvur aynı zamanda idam sürecine kadar gerçekleşmiş olan suçlamaların çürütülmesinde önemli bir rol oynamıştır. Başlangıçta doğa filozoflarına karşı sempati besleyen Sokrates’in daha sonrasında onlardan ayrıldığı bilinmektedir. Sokrates doğa filozoflarının evreni yalnız fiziksel zorunluluk yasaları çerçevesindeki açıklamalarını eksik bulmuş; evrenin ahlaki düzen ve amaç doğrultusunda anlaşılabileceğini savunmuştur. Sokrates, insan ve Tanrı’yı, insan ruhu ile Tanrı arasında bir bağ kurma arzusu ile doğa filozoflarından ayrılarak kendi felsefesine yönelmiştir. Ona göre, evrenin yaratılış amacı ya da niçin bu evrenin seçildiği gibi sorulara sadece fiziksel yönü ile değil, aynı zamanda metafiziksel yaklaşımlar ile de ele alınmalıdır. Sokrates, Tanrıyı *insan üstü* bir varlık olarak tanımlamaktadır. Tanrıyı *evrensel ruh* ve *aşkın ruh* olarak ifade ederek, insanın aynaya baktığında *evrensel ruha* yani tanrının ruhuna baktığını söyler. Tanrının ruhunu taşıyan

insan iyi olandır. Şayet bir insan kötülük yapıyorsa bilgisizliktendir diyerek; Tanrının ruhunu taşımakta olan insanın da özü itibarıyla iyi olduğunu vurgulamıştır. (Çınar, 2021) “*O halde ruhun bu parçası ilahi bir parçadır. Buraya bakıldığında ilahi şeyleri, Tanrı’yı ve akli görebilen insan kendisini son derece kolay şekilde anlayabilir.*” (Çınar, 2021, s. 1084) ifadesi bağlamında Sokrates, insanın hem Tanrıdan bir parçaya sahip olduğunu hem de kendisini tanıması gerektiğini vurgulamak istediği söylenebilir.

Sokrates Delphoi tapınağından aldığı *kendini bil* öğretisini bir *Tanrısal Vahiy* olarak tanımlamaktadır. Hakikat anlayışını, hikmetle ile ilişkilendiren Sokrates, kâhine yöneltilen bir soru üzerinden bilgi arayışı içine girer. Mutlak doğru bilgiyi arayan Sokrates, Tanrıdan bir parça taşımakta olan insanın ve doğanın Tanrı tarafından yönlendirilen ve yönetilen olduğunu kabul eder. Sokrates’e göre gerçek bilgelik yalnızca Tanrı’ya özgüdür; insan ise Tanrı’dan gelen ilahi ruhun yansıması sayesinde, bu bilgeliğin ancak çok küçük bir parçasına ulaşabilir. Sokrates, insanın bilgi sahibi olabilmesi için önce kendini tanıması gerektiğini savunarak “kendini bil” doktrinine ilahi bir yönlendirme olarak bakmıştır. Sokrates, Tanrı’nın tek gerçek bilge olduğu inancıyla, onu *Evrensel Akıl* olarak tanımlar ve bu kavramlar ile Tanrı’nın evreni nasıl yönettiğini açıklamaya çalışır. Bu anlayış doğrultusunda Sokrates, Tanrı’nın ruhunun evrene yayıldığını ve insanın bu ruhtan bir parça taşıdığını ifade ederek, doğa ve insanın arasındaki bağı tanrısal düzlemde kurmuştur (Çınar, 2021, s. 1086).

İnsanın ruhunu iyi tanıması ve iyi tutması gerektiğini vurgulayan Sokrates, insanın doğası gereği iyiyi seçmeye meyilli olduğunu belirtmiştir. Ancak bilgisizlik halinde insanın kötülük yapabileceğini, bu nedenle iyiliğin bilgi ile mümkün olduğunu belirtir. Bu yaklaşımı ile ahlak felsefesinin temellerini atmış olan Sokrates’e göre bilgi erdemdir. Erdem ise insanın ulaşmak istediği en yüce mutluluğa giden yoldur. Erdem öğretiler bir olgudur. Sokrates’e göre, insanın yaşam amacı mutluluktur ve bu mutluluğa ulaşmak, öncelikle bireyin kendini tanıması ve bilmesi ile başlayacaktır. Kendi içsel bilgisine sahip olan birey, evreni tanır, anlamlandırır ve yaşamını bilgi aracılığıyla şekillendirerek erdeme ulaşır. Erdeme ulaşan insan, artık mutluluğa ulaşmıştır. Bu yolculuk, bireyin kendi bilgisi ile başlayıp, pratik ve teolojik bilgi ile devam eder; böylece insan ruhu kendisini en iyi şekilde ortaya koyabilecektir. Sokrates’e göre ruhun iyi olması önemli bir noktadır. Ancak doğası gereği iyi olan ruh, bilgisizlik sebebi ile yozlaşabilir. Bu nedenle bilgi; insanın bireysel yönü, doğanın

bilgisi ve tanrısal yönünün anlamlandırabilmesi için en temel ihtiyaçtır (Cevizci, 2022, s. 70-71).

2.1.2. Kinik Düşünce Mirası

Kinik okulunun kurucusu Antisthenes'tir. Kinik okulu Sokrates'in düşünce anlayışını kabul eden, Sokratesçi bir okuldur. Antisthenes öğrencilerine “ben hocamı buldum siz de hocanızı bulun, aklınız var ise siz de benimle birlikte Sokrates'in öğrencisi olun” (Cevik, 2022b, s. 6-7) söyleminde bulunmuştur. Antisthenes Sokrates'ten dayanıklılığı, sertliği ve soğukkanlılığı öğrenmiştir. Okulun adının, Antisthenes'in konuşmalarını Atina'nın kent kapısının dışında yer alan Kynosarges Gymnasion'da yapmasından dolayı buradan geldiği belirtilmektedir (Laertios, 2024, s. 255).

Kinizm bir “yaşam felsefesi” olarak dünya işlerinden el etek çekme ya da dünya nimetlerinden uzak durma tavrına (çilecilik); bir “gündelik yaşam felsefesi” olarak ise konuşmada “dobradobralık” ile “cüretkarlık”tan, eylemede “sakınmazlık” ile “ayıptanımazlıktan” yana olma tavrına (töretanımazlık) karşı gelir (Aytaç, 2021, s. 18).

Antisthenes'in köpek gibi yaşadığına dair anlatımlardan hareketle, kinik kelimesi Yunanca *kyon* (köpek) sözcüğünden türemiş ve *kynikos* (köpeksi, köpek gibi) biçimini almıştır. Okulun felsefi ilkeleri veya düşüncelerinin yaşam içinde uygulanmasının öngörülmesiyle Antisthenes'in öğrencileri *Halis Köpek* olarak anılan hocalarının etkisiyle köpek, köpeksi ya da köpek gibi ifadeleriyle anılmıştır (Cevik, 2022b).

Kinik felsefe öğretisi anlam açısından değerlendirildiğinde, sıra dışı bir yaşam anlayışına dayanır. Kinik filozoflar, toplumsal yaşamın gereklerinden çok, bireysel bir yaşam felsefesi benimsemişlerdir. Topluma körü körüne uyum sağlamak yerine, bilgi ve erdem doğrultusunda kendi öğretilerini yaşamlarına yansıtmışlardır. Bir topluma ait olmak, toplumun kabul ettiği normları körü körüne uygulamaktan ziyade benimsemiş oldukları bilgi ve erdem ışığında öğretilerini yaşamlarına uygulamışlardır.

Kinik okulu ve Sokrates'in felsefi düşünce anlayışı kendine yeterlilik, kendini bilme, özgürlük, mutluluk, bilgelik ve erdem kavramlarını temel almıştır. Sokrates'te olduğu gibi bahsedilen bu kavramlar bir bütünlük içermekte ve kendini bilme doğrultusunda insanın kendi içine dönebilmesini, kendi bilgisine sahip olabilesini sağlamaktadır.

Antisthenes'e felsefenin ona nasıl bir katkı sağladığı sorulduğunda ise kendisi ile iletişim kurabilmesini, konuşabilmesini sağladığını söyler. Tek bir giysisi (ikiye katladığı harmanisi), bir heybesi ve bir tane de asası vardır. Deliliği hazdan üstün tutan Antisthenes haz sahibi olmaktansa delirmeyi tercih ettiğini dile getirerek hazı reddetmiştir. Eğitime önem veren Antisthenes öncelikli olarak öğrenilmesi gerekenin kötü şeyler olduğunu söyler. Antisthenes, erdemin hem kadın hem de erkek için ortak bir değer olduğunu ve bu niteliğe sahip bireylerin erdemini hiçbir dış etkenin ortadan kaldıramayacağını savunur. Bu bağlamda bilgi de bir sur işlevi görür; koruyucu ve kalıcıdır. Ona göre bilge kişi, yaşamını erdemin yasalarına göre şekillendirir. Böyle bir kişi, toplumsal normların dayatmalarına göre değil, hakiki erdemin ışığında doğru olanı yapmayı tercih eder (Cevik, 2022b, s. 3-42).

Antisthenes' in harmanisinde delik olduğunu ve bu deliğin görünür şekilde olmasından ötürü Sokrates kendisine “*Harmaninin arasından içi boş gururunu görüyorum*”, “*Harmaninden beni gözetleyen şöhret arzunu görüyorum*”, ve “*Önümüzde gururlanmaktan vazgeçer misin?*” (Cevik, 2022b, s. 22-23) der. Antisthenes hocası Sokrates'ten şeylerin nasıl taşınacağı konusunda bilgi sahibi olduğunu belirtir. Yaşam felsefesini göze görünür bir şekilde yaşıyor oluşu doğrultusunda Sokrates kendisine uyarıda bulunmuştur. Antisthenes'in, yaşam felsefesini görünür şekilde sergilemesi, Sokrates'in eleştirilerine neden olmuş; bu eleştiriler, gösterişten ve kibirden uzak durmanın önemine dikkat çekmiştir. Sokrates, Antisthenes' in fakir olmasına rağmen zenginmiş edasında nasıl gururlanabildiğini sorar; Antisthenes zenginliğin ve fakirliğin yürekte olduğunu söyleyerek “*Bana gelince, hiçbir şeyi kendime ait görmeyecek kadar çok şeyim var*” (Cevik, 2022b, s. 23) şeklinde karşılık verir. Bu sözleriyle, yaşamını sürdürebilmek için yalnızca ihtiyaç duyduğu kadarına sahip olduğunu, insanın kendini mutlu etmek için para harcamasına gerek olmadığını ve gerçek ihtiyacını ruhundan temin ettiğini ifade etmiştir (Cevik, 2022b, s. 24).

Erdemin öğretilbileceğini savunan ve erdeme göre yaşanması gerektiğini dile getiren Antisthenes, “*Bilge için hiçbir şey yabancı ve ulaşılmaz değildir. İyi insan sevilmeyi hak eder. Değerli insanlar dosttur. Cesur ve adil insanlarla iş birliği yapın. Erdem insandan alınamayan bir silahtır.*”, “*bilgelik en güvenilir surdur; ne yıkılır ne de ihanete uğrar.*” (Cevik, 2022b, s. 29) sözleriyle yaşam felsefesinin merkezine erdemi

yerleştirmiştir. Bu ifadeleriyle, insanın mutluluk arayışında erdemi eyleme dökerek ortaya koyması gerektiğini vurgulamıştır.

Bazı kaynaklar tarafından Kinik okulunun kurucusu olarak Sinoplu Diogenes kabul edilir. Kinik okulunun en önemli temsilcisi olarak görülen Sinoplu Diogenes hocası Antisthenes'in ve okulun benimsemiş olduğu görüşleri en uç noktalara kadar taşımıştır. Antisthenes'in öğrencisi olmak için çok uğraşlar verdiği bilinen Diogenes'in bir gün tam da Antisthenes'in değneğini ona kaldırması ile hocasına; *"Vur, zira anlatacak bir şeyin olduğunu düşündüğüm sürece beni senden uzaklaştırabilecek kadar sert bir değnek bulamayacaksın."* (Cevik, 2022b, s. 49) demiştir ve bu sözleri ile öğrencisi olmayı ona kabul ettirmiştir.

Diogenes kinik düşünce anlayışını benimsemesi ve en uçlarda bu anlayışı yaşamına uyarlamasıyla da köpeksi, köpeğe benzeyen takma adı ile anılmıştır. Diogenes'in sadece iki kat giydiği bir harmanisi, ev olarak kullandığı bir fıçısı ve içerisine yemek koyduğu bir heybesi vardır. Kışın karlarda, yazın ise sıcak kumlarda yuvarlandığı söylenir. *"Platon 'Sokrates'in delirmiş hali'"* (Laertios, 2024, s. 273) olarak Diogenes'i tanımlamaktadır. Diogenes ise kendisi için *"herkesin övdüğu türden bir köpek olduğunu söylüyordu,"* (Laertios, 2024, s. 265).

Antisthenes'in kendisiyle çelişen sözleri olduğunu düşünen Diogenes Antisthenes'i trampete, Antisthenes ise Diogenes'i açık sözlü ve dobra olmasından dolayı keskin iğneleri olan arıya benzetmiştir (Cevik, 2022b, s. 48).

Antisthenes'in ölümünün ardından Korinthos'a taşınan Diogenes Atina halkının tepkisini çekmiştir. Diogenes Aegina (Aigina) adası yolculuğunda korsanlar tarafından kaçırılıp Girit'e getirilip köle olarak satılmıştır. Köle olarak satılmak istenilen Diogenes'e, "elinden ne iş gelir?" sorusu yöneltilince Diogenes "insanları yönetmek" demiştir. Köle olarak Diogenes'i evine alan Kseniades onun evinin yönetimi ve çocuklarının eğitiminde yer almasını istemiştir. Kseniades, Diogenes için *"Evime iyi bir tanrısal varlık geldi."* (Cevik, 2022b, s. 51) sözlerini sarfetmiştir. Diogenes'in köle olarak satılması durumundan rahatsız olan arkadaşları para karşılığında onu kurtarmak isterken, Diogenes kendisini vahşi bir hayvana benzeterek "vahşi hayvan korkmaz korkutur" sözleri ile köle olmadığını göstermiştir.

Kinik felsefesinin öğretileri, filozoflar tarafından günlük yaşamlarına uyarlanarak toplum içinde uygulanmış ve bu durum, sıra dışı bir öğreti anlayışı olarak değerlendirilmiştir. Kendine yetme temelli olan kinik felsefesi toplum içinde aylaklık olarak kabul edilmiştir. Aylaklık anlayışı asalaklık ve tembellik olarak anlaşılrsa da temelinde onlardan tamamen farklılık göstermektedir. Kinik felsefesinin anlaşılması açısından bahsetmiş olduğumuz bu temellere değinmekte fayda vardır.

Asalaklık, bir bireyin kendi yaşamını sürdürebilmek adına başka bir kişinin kaynaklarına bağımlı hâle gelmesi ve bu kişiyi sömürmesi durumudur. Asalaklık gösteren kişi, yaşamını devam ettirebilmek için bir başkasına bağlıdır. Bu bağlamda asalak birey genellikle tembeldir; ihtiyaçlarını kendisi karşılayabilecekken başkasının imkânlarına bel bağlayan ve menfaat güden bir tutum sergiler (Çelebi, 2020, s. 190-191).

Aylaklık ise, Kinik filozoflar bağlamında, herhangi bir şeye bağlılık göstermeyen, zorunluluk hissetmeyen ve dışsal ihtiyaçlara yönelmeyen bir bilinç hâlidir. Her ne kadar günümüzde aylaklık, asalaklık ve tembellik ile özdeşleştirilse de temelde aylaklık; bilinçli bir varoluş ve pratik bir yaşam anlayışı olarak tanımlanan kendine yetme ilkesiyle bu kavramlardan ayrılmaktadır (Çelebi, 2020, s. 190-191).

Bilinçli bir varoluş hâlinde olan birey, hazza yenik düşmez ve hazların gereksizliğinin farkına varır. Bu farkındalık, kişinin yaşamında özgürlük, mutluluk ve erdem kavramlarının görünürlük kazanmasını sağlar. Kendine yetme ve başkasına muhtaç olmama durumu, bireyin sade ve özgür bir yaşam sürmesini mümkün kılar. Bu doğrultuda, yalnızca ihtiyaç duyduğu kadarını temin eden birey, en aza indirgenmiş bir yaşam tarzı benimseyerek erdemli bir yaşam sürme yolunda ilerler. Kinik yaşam felsefesi, Sokrates'te de görüldüğü üzere, insanın yaşamı boyunca ulaşmayı arzuladığı temel değerın mutluluk olduğu anlayışına dayanır. Bu bağlamda, bilinçli ve erdemli bir yaşam süren birey, gerçek mutluluğa ulaşacaktır. Bilge kişi, erdemli olandır; dışsal olana bağımlı olmamanın bilincine varmış ve bu doğrultuda erdem yolunda ilerlemeyi benimsemiştir. Kinikler hem pratik hem de teorik yaşamda erdem ve bireysel özgürlük ekseninde sade bir yaşam anlayışını savunmuşlardır. Bu bağlamda, insanın içsel özgürlüğü temel alınmıştır (Çelebi, 2020, s. 189-195).

3. ERKEN VE ORTA DÖNEM STOA OKULU

3.1. Erken Dönem Stoa Okulu

Erken dönem stoa okulu Yunan felsefesinin ilk stoa okulunu temsil etmektedir. Stoa okulu MÖ. III. Yüzyılda kurulmuştur. Erken dönem stoa okulunun anlatımında üç etken kişiden söz etmek gerekir; okulun kurucu olan Ktionlu Zenon, Assoslu Kleanthes ve Soloilu Khrysippos' tur. Stoa Okulu'nun kurucusu Zenon ile başlayan bu felsefi gelenek, ardılları olan düşünürlerin önderliğinde gelişerek erken dönem Stoacılığın ilerlemesinde önemli bir rol oynamıştır. Stoa Okulu adını, Zenon'un Atina'da ders verdiği ve resimlerle süslenmiş sütunlu galeri olan Stoa Poekile'den almıştır. Poekile adı, Otuzlar Tiranlığı döneminde bin dört yüzden fazla yurttaşın katledildiği bu mekânın, Polygnotes'in tablolarıyla süslenerek simgesel bir arındırmaya konu olmasından gelmektedir (Brun, 2022, s. 16). Bu bağlamda Poekile, yalnızca bir sütunlu galeri olmanın ötesinde, söz konusu tarihsel olayın resimler aracılığıyla simgesel olarak arındırılmasının da bir göstergesidir. Başlangıçta "Zenoncular" olarak anılan bu düşünce okulu, zamanla ders verilen mekânın adını benimseyerek "Stoa" ismiyle anılmıştır.

3.1.1. Ktionlu Zenon

Ktionlu Zenon MÖ. 334-262 yılları arasında yaşamını sürmüştür. Kıbrıs'ın Ktion şehrinde, bir tüccarın oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Küçük Fenikeli lakabıyla anılması, onun Fenike kökenli olduğuna dair bir izlenim vermektedir. Zenon'un Atina'ya, geçirdiği bir gemi kazası sonucu ulaştığı, burada bir kitapçıda karşılaştığı Ksenophon'un *Anılar* adlı eserinden etkilenecek kitapçıya bu düşünürlerle nerede ulaşabileceğini sorduğu aktarılır. Zenon'un sorusu üzerine kitapçı oradan geçmekte olan Krates'i işaret ederek onu takip etmesini söyler. Bir başka söyleme göre de kendisinin iyi yaşam için yapması gerekenin ne olduğu sorusunu bir Kâhine sorması ile kâhinin ona ölüler ile ilişki kurmasını söylediği, bunun üzerine de Zenon'un eski düşünür ya da yazarların kitaplarını okumaya başladığı söylenmektedir (Laertios, 2024, s. 297-357). Ne var ki Zenon artık Krates ile tanışmış ve öğrencisi olmuştur. Krates ile karşılaşması da Zenon'un kinik felsefe anlayışını benimsemesinde etken olmuştur. Zenon aynı zamanda Krates ile sınırlı kalmayarak farklı düşünürlerden de eğitim almıştır. Her ne kadar Kinik felsefenin yaşam tarzını bütünüyle benimsememiş

olsa da bu öğretiyi şekillendiren temel felsefi ilkeleri içselleştirmiştir. Kinik okulunun bilge kişinin saklayacak hiçbir şeyi yoktur anlayışı çerçevesinde, Krates'in eşiyle birlikte camdan yapılmış bir evde yaşadığı rivayet edilir (Brun, 2022, s. 15). Zenon da bu öğretideki temel ilkeyi, yani bilge kişinin gizleyecek bir şeyi olmadığı, ona ait olan her şeyin zaten onunla olduğu ve bir bilgenin başına gelebilecek her türlü duruma hazır olması gerektiği düşüncesini benimsemiştir. Kinik düşünürlerin yaşam tarzlarında utangaçlık ya da çekingenlik bulunmamasına rağmen, Zenon'un karakteri daha çekimser ve utangaç bir yapı sergilemiştir.

Atina'da büyük saygı gören Zenon, derslerini Stoa Poekile olarak bilinen yerde, bir ucundan diğerine yürüyerek vermiştir. Kalabalıktan hoşlanmadığı için genellikle en fazla iki ya da üç kişilik küçük gruplarla dolaşmayı tercih etmiş, çevresine toplanan kalabalıklardan ise para talep ederek bu kalabalığı azaltmaya çalışmıştır. İnsanların bu talepten dolayı gelmekten kaçınmaları, Zenon'un huzurlu ortamını korumasını sağlamıştır. Zenon'un, *"'Bu eskiden ortada duruyordu' dedi, 'ama engel çıkardığı için böyle ayrı kondu; siz de ortalıktan çekilirseniz, bize daha az rahatsızlık vereceksiniz.'"* (Laertios, 2024, s. 303) sözleri ile çevresine toplanan kalabalığa ahşap parmaklıkları işaret ederek rahatsızlığını dile getirmiştir.

Kral Antigonos, Zenon'un bilgeliğini ve entelektüel üstünlüğünü kabul ederek ondan eğitim almak istemiş ve bu doğrultuda görüşme talebinde bulunmuştur. Ancak Atina'da felsefeyle meşgul olan Zenon'un, yaşını gerekçe göstererek bu talebi reddettiği aktarılmaktadır. Zenon, Kral Antigonos'a ruhen olmasa da bedenen kendisinden daha üstün olan öğrencilerini yanına göndereceğini söylemiştir. Zenon kendisi gitmese de Kral Antigonos'a iki öğrencisi Persaios ve Thebailı Philonides'i göndermiştir (Laertios, 2024, s. 300-302).

Zenon, sade bir yaşam sürdürmeyi tercih etmiş, genellikle ekmekle bal yemiş, ucuz şarap içmiştir. Gevezelikten hoşlanmaz, yalnızca gerektiğinde konuşmayı yeğlerdi. Bu tutumu, sade, ölçülü ve gösteriştan uzak yaşam felsefesinin bir yansımasıdır. Aşırı samimiyetten kaçınan Zenon'un davetlere katıldığında hep bir kenarda, mesafeli şekilde oturduğu ve uzun süre kalmadan ayrıldığı anlatılır. Zenon, sade bir yaşam sürdürdüğü gibi, sade bir ölümle hayata veda etmiştir. Ölümü üzerine ayağının kayıp ya da takılarak düştüğü ve *"Geliyorum işte; ne çağırıyorsun beni?"* (Laertios, 2024, s. 309) sözlerini sarfettiği ve orada nefesini tutarak hayatını sonlandığı

söylenmektedir. Atina halkı arasında erdemli ve ölçülü yaşamın timsali haline gelen Zenon için “Zenon’dan daha iradeli” sözü deyimleşmiştir (Laertios, 2024, s. 308). Ölümünün ardından, bıraktığı derin etki nedeniyle, kral tarafından onurlandırılarak mezarına altın bir çelenk yerleştirilmiştir.

3.1.2. Kleanthes

Kleanthes 331-232 yılları arasında yaşamış ve Zenon’dan sonra okulun başına geçen bir düşündürdür. Çalışkan olmasıyla ünlü olan Kleanthes Assoslu’dur. Atina’ya gelen Kleanthes hem felsefeye ilgisi olan hem de fakir olmasından ötürü çalışması gereken biridir. Kleanthes’in fiziksel olarak güçlü olsa da zihinsel olarak güçlü olmadığı söylenir (Brun, 2022, s. 18). Zenon ile tanışan Kleanthes onun öğretilerine ilgi duyması sonucu öğrencisi olmuştur. Erken dönem stoa felsefesinin kurucusu olan Zenon’un ardından okulun devamlılığının sağlanmasında Kleanthes’ten zihinsel olarak üstün kişiler olsa da Zenon’un ardılı Kleanthes olmuştur. Kleanthes ne kadar erken dönem stoa okulunun kurucusu Zenon kadar yetkin olmasa da Zenon’un öğretilerini en iyi şekilde aktarabilecek kişi olması sebebiyle okulun yönetiminde yer almıştır (Brun, 2022, s. 18). Kleanthes geceleri su çekiciliği yaparak hayatını idam ettirmekte olup, gündüzleri ise Zenon’un derslerine katılmaktadır. Su çekicisi olarak anılan Kleanthes erken dönem stoa öğretilerini tablet alabilecek maddi güce sahip olmamasından ötürü kırık çömlek, istiridye kabuklarına ve sığır kemiklerine notlar tuttuğu bilinmektedir. Kleanthes, güçlü bedeni ve dışarıdan göze çarpan maddi durumu nedeniyle gelirini nasıl elde ettiği konusunda mahkemeye çağırılmıştır. Bu durum üzerine Kleanthes, bir bahçıvan ve bir fırıncıyı tanık göstererek geçimini nasıl sağladığını açıklamış ve böylece kendisini mahkemede aklamıştır. Eski bir atlet olan Kleanthes, yavaş öğrenen yapısı nedeniyle zaman zaman arkadaşlarının alay konusu olmuştur. Ancak hiçbir zaman umutsuzluğa kapılmamış, Stoacı öğretileri tam anlamıyla öğrenene kadar kararlılıkla çaba göstermiştir (Laertios, 2024, s. 359-363).

Zenon’un derslerine gündüzleri katılan Kleanthes, öğrenme sürecinde zorlanmasına rağmen bilgileri özümseedikten sonra Stoa felsefesinin ilkelerini en iyi şekilde koruyup aktarmayı başarmıştır. Zenon’un diğer öğrencilerine kıyasla daha yavaş öğrenmiş olsa da onun yerine okulun başına geçmesinde belirleyici olan en önemli unsur, sahip olduğu azim ve sarsılmaz gayretidir. Alay edilmesine, öğrenme güçlüğü yaşamasına ve hatta zaman zaman bu durumla kendisinin de mizahi biçimde yüzleşmesine rağmen,

felsefeye duyduğu bağlılık ve öz farkındalıkla gösterdiği çaba takdire şayandır. Kleanthes'in aslında uğramış olduğu bir yerde zorbalık karşısında asla pes etmeden savunduğu öğretilerin peşinden gitmesi ve öğrendikten sonra da en iyi şekilde bu öğretilerin devamlılığını sağlamış olması ilham vericidir (Çevik, 2022a, s. 105-107). Elimizde kendisiyle ilgili günümüze kadar ulaştığı bilinen *Zeus'a Övgü (Zeus'a İlahi)* yapıtının sadece kırk dizesi bulunmaktadır (Brun, 2022). Kleanthes'in yazmış olduğu bu yapıtı onun felsefi mirasının en önemli örneklerinden biridir. Evren ve doğanın işleyişi içerisinde Zeus'un vermiş olduğu düzen ve uyumdan söz etmekte olan Kleanthes, Zeus'u evrenin ruhu ve düzeni olarak tanımlamaktadır (Laertios, 2024).

3.1.3. Khrysippos

Khrysippos MÖ. 279-206 yılları arasında yaşamış ve stoa okulunun liderliğini üstlenen üçüncü kişidir. Khrysippos'un Tarsuslu ve felsefeye karşı büyük anlamda ilgisi olduğu bilinmektedir. Atina'da Kleanthes ile tanışan Khrysippos Kleanthes'in öğrencisi olmuştur. Khrysippos'un, Kleanthes'ten Stoa felsefesinin yalnızca öğretilerini aktarmasını istediği, ancak araştırma ve sonuçlara ulaşma sürecinde bireysel bir çalışma yapmak istediği bilinmektedir. Kleanthes'in öğrencisi olsa da bazen bazı konularda onunla ters düşmekte olduğunu ve bu durumun onu mutsuz ettiğini söyleyerek aslında bize pişmanlık duygusu içerisine girdiğini göstermektedir. Oldukça kibirli, kendini beğenmiş bir yapısı olduğu söylenen Khrysippos'un bir gün kendisine birinin "*Oğlumu kimin yanına vereyim? diye sorunca, 'Benim yanıma' dedi; 'çünkü benden daha iyi birinin var olduğunu düşünseydim, ben de onun yanında felsefe yapardım.'*" (Laertios, 2024, s. 367) Khrysippos'un bu sözleri onun bu yönünü göstermektedir. Çok çalışkan, yetenekli ve hatta zihinsel anlamda oldukça başarılı olduğu söylenen Khrysippos'un 205'ten fazla eser yazdığı Diogenes Laertios tarafından bizlere aktarılır. Her ne kadar hayatını felsefeye adanmış ve önemli başarılar elde etmiş olsa da Khrysippos, eserlerinin aktarımı konusunda yeterince etkili olamamıştır. Yazmış olduğu eserlerinin çoğunlukla alıntılardan ibaret olduğu ve hatta alıntılar çıkarıldığında ise ona ait çok fazla bir şey kalmadığı da söylenmiştir.

Khrysippos hakkında zaman zaman kibirli olduğuna dair görüşler ya da eserlerine yönelik eleştiriler bulunsa da Stoacı felsefede sahip olduğu yerin önemi inkâr edilemez. Hocası Kleanthes, Zenon'un öğretilerine son derece sadık ve muhafazakâr bir tavır sergilemekteydi. Bu durum, Khrysippos'un Stoacı felsefenin temelinde yer

alan ilkeleri daha yakından tanımasını ve derinlemesine kavramasını mümkün kılmıştır. Nitekim Khrysippos, Stoacı öğretilere sistematik bir yapı kazandırarak özellikle diyalektik alandaki yetkinliğiyle öne çıkmıştır.

Mantık, doğa ve etik üzerine geliştirdiği sistematik yaklaşımlar, onun bu alanlardaki derinliğini ortaya koymaktadır. Stoacı mantığın temellerini atan Khrysippos, argümanların ayrıntılı analizini yapmış, önermeleri dâhil ederek sistemli bir mantık dizgesi oluşturmuştur. Doğa üzerine düşüncelerinde ise evrenin doğayla olan uyumunu ve bu bütünlük içerisinde insanın doğayla olan ilişkisini ele almış; varlıkların karşılıklı bağımlılığına vurgu yapmıştır. Etik anlayışı bağlamında ise insan yaşamını ahlaki ilkelere dayandırarak, logos, mantık ve etik aracılığıyla bireyin doğumundan itibaren şekillenen yaşamına sistemli bir Stoacı çerçeve kazandırmıştır.

3.2. Orta Dönem Stoa Okulu

Orta Stoa Okulu, M.Ö. 2. ve 1. yüzyıllarda etkili olmuştur. Okulun liderliğini üstlenen Tarsuslu Antipater'in ölümünün ardından, öğrencisi Panaitios Atina'ya dönerek okulun başına geçmiştir. Orta dönem Stoa felsefesinin iki önemli temsilcisi Panaitios ve öğrencisi Poseidonios'tur. Eski Stoa felsefesinin ardından ortaya çıkan Orta Stoa felsefesinin oluşumunu etkileyen iki temel unsurdan söz edilmektedir.

Birinci etken, Eski Stoa'nın öğretilerine yönelik şüpheci yaklaşımların, özellikle eksik yönlerine dair eleştirilerin artması ve bu doğrultuda Stoacı öğretilerin yeniden gözden geçirilmesi gerekliliğidir. İkinci etken ise Stoacılığın Roma ile tanışmasının ardından, özellikle ahlak konularında benimsenen katı ilkelerin uygulamada zorluk yaratabileceği düşüncesidir. Bu durum, daha yumuşatılmış ve pratikte uygulanabilir bir Stoacılık anlayışını beraberinde getirmiştir. Eski dönem Stoacılığın benimsediği yaşam felsefesi, Orta Stoa döneminde sadeleştirilmiş, halkın gündelik yaşamına daha kolay uyarlanabilir bir hâl almıştır. Bu değişimle birlikte toplum, kendi içsel arayışlarına Stoacı öğretilerde cevap bulma imkânı yakalamıştır.

3.2.1. Panaitios

Orta Stoa felsefesinin yönetiminde M.Ö. 185/181-110/109 yılları arasında yaşamını sürdürdüğü söylenen ve aslen Rodoslu olduğu bilinen Panaitios'tur. Atina'da stoacılık ile tanıştığı ve Krates'in derslerine katıldığı söylenen Panaitios, stoa okulunun yöneticisi Tarsuslu Antipater'in ölümünün ardından okulun başına geçmiştir.

Panaitios tarihçi Polybios ile birlikte meşhur Romalı Scipio Africanus'un öğretmenliğini yaptı. "Scipio çevresi" olarak bilinen ünlü Romalılar arasında sayılan filozofun en bilinen öğrencileri Laelius, Quintis Tubero, Gaius Fannius, Apollodoros, Publius Rutilius Rufus ve kendisinden sonra okulun başına geçen Poseidonios'tur (Molacı, 2023, s. 327).

Panaitios, Stoa Okulu'nun Roma ile tanışması sürecinde, tanınmış kişilerden oluşan çevresi aracılığıyla Stoacı öğretileri daha uygulanabilir hâle getirmiş ve halk arasındaki sıradan bireyin dahi erişebileceği bir sadeleşmeye öncülük etmiştir (Molacı, 2021, s. 13). Roma toplumunda bilinen kişilerle kurduğu ilişkiler, Orta Dönem Stoacılığın hem temellenmesinde hem de tanınırlığında önemli bir rol oynamıştır. Panaitios, Roma halkının günlük yaşamına uygun bir şekilde Stoacı ahlak anlayışını yeniden yorumlayarak, doğru olanı bulma ve buna uygun yaşama idealini daha erişilebilir bir yaşam felsefesine dönüştürmüştür.

Panaitios'un, Platon ve Aristoteles'ten oldukça etkilendiği ve onlara hayran olduğu söylenmektedir. Panaitios öğretilerinin birçoğunda Platon'u izlemesine rağmen her şeyin öldüğü düşüncesi ile de ruhun ölümsüzlüğünü kabul etmemiş olmasıyla birlikte Stoanın fizik öğretisinde yer alan evrensel dönüş kuramını reddetmiştir (Arslan, 2008). Panaitios'a göre, akıl yetisine sahip insan, doğayla kurduğu ilişki sayesinde geçmişte yaşananlar ile gelecekte meydana gelecek olayları kavrayabilir ve bu doğrultuda yaşamını anlamlandırabilir. Ruhun ölümsüzlüğünü kabul etmeyen Panaitios'un, ruhu iki bileşenle tanımladığı belirtilmektedir: düşünce ve dürtü. Bu bağlamda Panaitios, insanın düşünsel yetilerini önemli ve etkin alanlarda kullanması gerektiğini, dürtülerini ise akıl ve zekâ yoluyla denetim altına almasının zorunlu olduğunu savunmuştur.

Stoa felsefesinin üç temel disiplini olan mantık, fizik ve etik arasında Panaitios'un özellikle fiziği önelediği ve öğretime bu alandan başlanması gerektiğini savunduğu belirtilmektedir. Panaitios, Stoacı kuramlar içinde fiziğe öncelik tanımakla birlikte, mantık alanında da özgün katkılar sunmuştur. Eski Stoa tarafından kabul edilen doğruluk ölçütü olan *kavrayıcı izlenim* anlayışına, hiçbir engel çıkmadığında ifadesini ekleyerek bu ölçütü yeniden yorumlamıştır. Bu eklemenin, Panaitios'un olası eleştirileri önceden bertaraf etme amacı taşıdığı, dolayısıyla farklı felsefi okullardan gelebilecek itirazlara karşı bir önlem niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Duyuların güvenilirliği konusunda da eleştirel bir yaklaşım sergileyen Panaitios, özellikle yargıya varma sürecinde akıl ve zekânın belirleyici rolüne vurgu yapmıştır. Bu bağlamda,

kahinleri örnek vererek, “*kahinler en az güvenilirliği gereken organa, yani gözlerine güvenirlir; oysa yargılarını oluştururken akıllarını ve zekâlarını kullanmaları gerekir.*” (Molacı, 2023, s. 328) ifadesiyle duyu organlarına aşırı güvenmenin sakıncalarına dikkat çekmiştir.

Panaitios, bir yandan bilgelikle diğer erdemler arasında ayrım yapar, diğer yandan tam, 'mükemmel erdem'in yanında 'erdeme benzeyen şeyler'in, 'erdemsi şeyler'in de varlığını kabul eder. Ona göre mükemmel erdeme sahip olan bilgelerin yanında erdeme benzeyen, erdemsiz olan bir şeye sahip olan insanlar vardır. Böylece bilge olmayan herkes aptal veya deli olmadığı gibi tam erdeme sahip olmayan herkes de kötü değildir. (Arslan, 2008, s. 201).

Bu düşüncelerin insanın onun ahlak öğretisini anlamasında karmaşaya neden olabileceği düşünülse de Panaitios en yüksek ve mükemmel iyi anlayışını benimsemeye devam eder. Ancak buna ek olarak, bunların ardından gelen ve tam erdem düzeyine ulaşmasa da ahlaki açıdan kabul edilebilir olan ikincil dereceden değerlerin de varlığını gerekli görür.

Panaitios, “*doğanın başlangıçta bize verdiği şeylere göre yaşamak*” (Molacı, 2023, s. 328) ifadesiyle doğanın yasalarına bağlı kalmayı, bireyin kendi doğasını keşfetmesini ve insanın doğayla bir bütün olduğunu fark ederek bu bağı sürekli koruması gerektiğini vurgular. Ona göre, insan doğası gereği hakikate ulaşmayı amaç edinmelidir. Bu anlayış, Panaitios’un yükümlülük kuramında da kendini gösterir. Ahlaki doğruluğun yalnızca filozoflara özgü olmayıp sıradan bireyler tarafından da ulaşılabilir olması gerektiğini savunan Panaitios, bu doğrultuda asli yükümlülükler üzerinde bazı değişiklikler yapmıştır. “*Tanrılara, sonra vatanımıza ve ardından ailemize*” (Molacı, 2023, s. 328) şeklindeki yükümlülük sıralamasıyla, bireyin ahlaki sorumluluklarını hiyerarşik bir düzene oturtur.

Eski dönem Stoa anlayışında zenginlik ve ün gibi dışsal unsurların hiçbir önemi olmadığı düşüncesi hâkimken, Panaitios’ta ise Aristoteles’te olduğu gibi, insanın mutluluğa ulaşabilmesi için dışsal etkenlerin ve sağlıklı, güçlü bir bedenin gerekli olduğu anlayışı öne çıkar.

3.2.2. Poseidonios

M.Ö. 135-51 yılları arasında yaşamış olan Poseidonios, Suriye'nin Apamea kentinde doğmuştur. Felsefeye duyduğu ilgi nedeniyle Atina’ya gelmiş ve burada Panaitios’un

öğrencisi olmuştur. Çok yönlü bir düşünür olan Poseidonios, hocasının ölümünün ardından Stoa okulunun başına Mnesarkhos'un geçmesi üzerine Rodos'a giderek kendi okulunu kurmuştur. Poseidonios "*coğrafyacı, etnograf, okyanus bilimcisi, minerolog, volkan bilimci, astronom, matematikçi ve tarihçidir.*" (Cevizci, 2022, s. 202-206). Tahmini olarak çok seyahat etmesinden ötürü birçok alanda çalışmalar yaptığı ve stoa felsefesine tekrardan sistematik bir yapı kazandırma isteği ile çaba sarf ettiği söylenmektedir

Stoa felsefesinin temellerini oluşturan mantık, fizik ve etik alanlarında çalışmalar yürüten Poseidonios, hocası Panaitios gibi özellikle fizik öğretilerinin aktarımının ve eğitimde önceliklendirilmesinin gerekliliğini savunmuştur (Çelikkol, 2019, s. 1229). Orta Stoa felsefesi düşünürlerinin, Stoacılığı Roma kültürüne uyarlama çabaları, felsefeyi yumuşatarak yeniden yorumlama yönündeki girişimleriyle birlikte, fiziği merkeze alan bir yaklaşımın ahlak (etik) alanıyla olan bağını ortaya koymuştur. Stoa felsefesinin fizik öğretisinde temel alınan bağlantılılık, nedensellik ve kozmik düzen anlayışı doğrultusunda, evrensel düzene uyumlu bir yaşamın erdemli ve ahlaki bir yaşama ulaşmada önemli bir rol oynadığı vurgulanmaktadır. Poseidonios, kozmik nedensellik anlayışıyla evren, insan ve ruh arasındaki ilişkiyi açıklamış ve bu varlıklar arasındaki neden-sonuç bağını ortaya koymuştur.

Poseidonios bazı konularda Stoa felsefesinin geleneksel öğretilerine karşı çıkmakla birlikte, Stoa kozmolojisi ve doğa anlayışına karşı herhangi bir itirazda bulunmamıştır. Poseidonios, Platon'un ruhu üçe ayıran anlayışını benimsemiş ve bu yönüyle, ruhun temelinde hazların yer aldığını, hazların ise ruhta belirli uyarıcılarla tetiklendiğini savunarak eski Stoa düşünürlerinin ruh anlayışından ayrılmıştır. Ona göre, haz duygusu akıldışı bir kaynaktan doğmakta ve bu duygunun dengelenmesi yine akıldışı yollarla, özellikle müzik ve şiir gibi sanat formları aracılığıyla mümkündür. Bu yaklaşım, onun duygu yönetimi ve ruhsal iyileşmeye yönelik özgün katkısını göstermektedir. Tıpkı hocası Panaitios gibi, Poseidonios'un da Platon ve Aristoteles'in düşüncelerinden derinlemesine etkilendiği görülmektedir (Molacı, Poseidonios, 2023).

Poseidonios, doğa, tanrı ve kader yasalarıyla kehaneti temellendirirken, evrenin işleyişinde "sempati" kavramını en etkili unsur olarak değerlendirmiştir. Ona göre sempati, evrendeki tüm varlıklar arasında karşılıklı bir etkileşim ve bağlılık ağı

oluşturarak bütüncül bir yapı meydana getirir. Bu anlayış doğrultusunda, insanın Tanrısal yönü, Tanrıdan aldığı akılsal yapısı sayesinde doğa, Tanrı veya kehanetin yasalarına uygun bir yaşam sürdürdüğünde mutluluğa ulaşabileceği düşüncesi ön plana çıkmaktadır. Poseidonios'un bu görüşleri, evren içindeki her şeyle insan arasında doğrudan bir bağlantı olduğu ve bireyin yaşamı boyunca bu kozmik yasalara uyum göstermesi gerektiği yönündeki açıklamalarıyla evrensel bütünlük anlayışını yansıtır. Onun çok yönlü düşünce yapısı ve Stoa öğretilerini sistemli ve belirgin bir çerçevede yeniden yorumlama çabası, öğretilerin kesinliği ve doğruluğuna dair araştırma ve netlik arayışıyla dikkat çeker. Ayrıca Poseidonios, insanların yaşamları boyunca dinsel bir yönelim geliştirme ihtiyacında olduklarını ifade etmiş ve bu doğrultuda evrensel tanrı ile evrensel akrabalık ilişkisi anlayışını benimsemiştir (Molacı, Poseidonios, 2023).

Poseidonios'un evrensel yasa, akıl ve kozmik bütünlük anlayışı çerçevesinde geliştirdiği düşünceler, Stoa felsefesinin özellikle pratik felsefe ve ahlak alanına yönelmesinde önemli bir geçiş noktası oluşturmuştur.

Bu yönelim, zamanla Roma İmparatorluğu döneminde daha da belirginleşmiş ve Stoa'nın geç dönem temsilcileri olan Seneca, Epiktetos ve Marcus Aurelius'un öğretilerinde etkili bir biçimde kendini göstermiştir.

4. STOA FELSEFESİNİN TEMEL DİSİPLİNLERİ

4.1. Mantık

Günümüz mantık anlayışı ile Stoacı mantık anlayışı tam olarak örtüşmemekte, kullanılan kavramlar açısından önemli farklılıklar göstermektedir. Mantığı oldukça geniş bir disiplin olarak ele alan Stoacılar, şiir, dil, hitabet, diyalektik, saf akıl yürütme ile zihne ve duyulara ilişkin meseleleri de bu disiplin kapsamında değerlendirmişlerdir.

Mantık alanında oldukça etkili bir üne sahip olan Stoa felsefesi, mantığı diyalektik ve retorik olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Diyalektik ve retoriği erdem olarak kabul eden Stoacılar, retoriği harekete geçirici etkili konuşma, eleştiri, övgü, tartışma ve kanıtlama gibi alanlarda kullanırken; diyalektiği, şiir ve dili de içine alarak ses ve anlam boyutlarıyla ele almışlardır (Stock, 2022, s. 25-39). Bu bağlamda “*Onlar diyalektiği ‘doğru olanın, yanlış olanın ve ne doğru ne de yanlış olanın bilimi’ olarak tanımlıyorlardı*” (Stock, 2022, s. 28).

Retorik bir kişi tarafından gerçekleştirilen konuşma sanatıyken; diyalektik iki kişi tarafından gerçekleştirilmekte olan soru-cevap yönteminin de içinde yer aldığı bir alandır. Diyalektik doğru ve yanlış sözlerin sanatıdır. Retorik alanında dilin ve seslerin birlikteliği sonucu ortaya çıkmakta olan kelime ya da cümlelerin doğruluğu onlar için önemli bir noktaydı. Retorik alanı içerisindeki dil ve ses kavramlarına düşünceyi de ekleyerek bir bütün olduklarını dile getirirler (Arslan, 2008, s. 226-227).

Stoacılar, ünlü düşünür John Locke’un da ileri sürdüğü gibi, zihnin *tabula rasa* (boş bir levha) olduğu görüşünü benimsemiş ve insanın ilk izlenimlerini duyular aracılığıyla edinmeye başladığını savunmuşlardır. Zenon, bu durumu *ruhtaki iz* olarak tanımlamıştır. Kleanthes, Zenon’un bu tanımını benimsemiş; bu izlenimi, bir yüzüğün bal mumunda bıraktığı iz metaforuyla açıklamıştır. Ancak Khrysippos, bu görüşe karşı çıkarak söz konusu izlenimleri ruhtaki kalıcı bir izlenimden ziyade, zihinsel bir değişim olarak yorumlamıştır (Stock, 2022, s. 29-30).

Zenon’un tanımı, izlenimlerin sabit ve değişmez olduğu izlenimini verdiğinden, Khrysippos buna karşı çıkarak izlenimlerin kavrayışa göre farklılık gösterebileceğini ifade etmiştir. Ona göre izlenim, ancak kavrayış ve nesnenin zihinde bıraktığı etki

sonucu ortaya çıkabilir ve bu izlenimin gerçekliğine dair şüphelerin giderilebilmesi için *kavrayıcı izlenim* kavramına ihtiyaç vardır.

Khrysippos, insan ruhunun izlenimlerle edilgin bir yapıya sahip olduğunu belirtmiş; izlenimlerin, ruhun o andaki durumunu yansıttığını ve bu etkileşim sonucunda ruhun değişime uğradığını savunmuştur. Dolayısıyla, Khrysippos'un izlenimlerin ruhun gelişiminde ve dönüşümünde etkili olduğu düşüncesini benimsediği söylenebilir (Molacı, 2022a, s. 47-48).

Stoacılar göre duyular aracılığıyla edinilen izlenimler, örneğin yeşil bir nesnenin algılanması ve ardından nesnenin insan üzerinde bıraktığı soğuk, sert veya sıcak gibi oluşan hisler birer izlenime yol açar. Bu noktada Stoacılar, izlenimi imgelerden ayırıp gerçeklikle doğru şekilde ilişkilendirmek için araştırmayı sürdürmüşlerdir. Bu doğrultuda, izlenimlerin doğruluğunun kuşkusuz olduğu kabul edilmekte ve aynı zamanda duyuların bir dışsal nedene de bağlı olması gerektiği şartı öne sürülmüştür. Bu tür destekleyici etkenlere sahip izlenimler, '*kavrayıcı izlenim*' olarak adlandırılmış; kavrayıcı izlenim, onayı kendinde taşıyan ve özü gereği doğru olan izlenim şeklinde tanımlanmıştır. Ancak daha sonra rakip okulların sunduğu eleştiriler ve örnekler nedeniyle, Stoacılar bu tanıma '*hiçbir engel olmadığında*' ifadesini ekleyerek kavrayıcı izlenim kavramını savunmak ve eleştirilere karşı bir sınır çizmek amacıyla tanımları genişletmişlerdir (Stock, 2022, s. 30-32.).

Duyular aracılığıyla edinilen izlenimlerin, sonrasında ruh ya da akıl tarafından onaylanması ya da reddedilmesiyle netlik kazanarak bir kanıya dönüşmesi; kabul, inanç ve kesinlik gibi durumların belirli aşamalarla ortaya çıktığını göstermektedir. Bu sürecin sonunda anlamlandırılmaya çalışılan şeylerin kavranması mümkün hâle gelir. İzlenimlerin sonucunda ortaya çıkan konuşma eylemi ise önermeler alanını doğurur. Stoacı mantık öğretisinin temelinde önermeler mantığı yer almaktadır. Stoacılar, insanın yaşamı boyunca gerçekleştirdiği konuşmaların doğruluk değerinin kuşkuya yer bırakmayacak şekilde anlaşılabilir olması amacıyla önermeler üzerine sistemli çalışmalar yapmışlardır. Bu kapsamda, önermeleri ikiye ayırarak basit ve bileşik önermeler şeklinde sınıflandırmışlardır. Bu sınıflandırma doğrultusunda, kurulmuş ya da kurulacak cümleler kategorik olarak birbirinden ayrılmaktadır (Arslan, 2008, s. 228-231).

Bilgi arayışındaki insanın, doğru ile yanlış ayırt edebilmesi ve daha anlaşılabilir bir konuşma sanatı geliştirebilmesi için bu sınıflama önemlidir. Khryssippos'a göre bir önerme ya doğrudur ya da yanlıştır; bu doğruluk değeri, önermenin dayandığı nedene bağlıdır. Ona göre bir nedeni olmayan önerme ne doğru ne de yanlış olabilir. Bu anlayış, mantıktan fiziğe geçişi gerekli kılan bir düşünsel yönelimi de beraberinde getirir; çünkü önermelerin doğruluk değeri, yalnızca mantıksal biçimle değil, aynı zamanda fiziksel gerçeklikle de alakalıdır (Arslan, 2008, s. 225-262).

Daha önce Stoacı mantık öğretisinin, retorik ve diyalektik olmak üzere iki temel başlık altında incelendiğinden bahsetmiştik. Bu ikili ayrım, insanın yaşamı anlamlandırma sürecinde edindiği doğru bilgilerin aktarımında temel bir rol üstlenir. Stoacı mantık, yalnızca bilgiye ulaşma sürecine değil, aynı zamanda elde edilen bilginin en doğru ve etkili biçimde ifade edilmesine de hizmet eder. İnsanın deneyimlerinden hareketle geliştirdiği akıl yürütme ve konuşma eylemleri, Stoacı mantığın temellendirdiği temel öğelerdendir. Bu öğreti, bilginin yalnızca edinilmesine değil, aynı zamanda doğru yöntemlerle aktarılmasına odaklanır. Dolayısıyla Stoacılar, mantığı yalnızca düşünsel bir disiplin olarak değil, bilgiyi iletme sanatının da temel bir aracı olarak görmüşlerdir. Sonuç olarak, Stoacı mantık öğretilerinde önermelerin nedensel bir yapıya sahip olması, insanın dünya içindeki olaylar arasındaki bağlantıları kavramasını sağlar. Bir olayın başka bir olayı doğurması şeklinde kurulan bu nedensellik bağı, mantıktan fiziğe bir geçişi mümkün kılar. Bu durum, Stoacı düşüncede mantık ile fizik arasında sıkı bir ilişkinin bulunduğunu ortaya koymaktadır.

4.2 . Fizik

Birbiriyle ayrılmaz biçimde bağlantılı olan mantık, fizik ve etik stoa felsefesinin bütünlüklü bir şekilde anlaşılabilmesi açısından temel başlıkları oluşturur. Bu üç alan doğrultusunda Stoacılar, doğru bilgiye ulaşabilmek için izlenmesi gereken yolları sistematik biçimde ortaya koyarlar.

Fizik öğretisi, yalnızca teolojik değil, aynı zamanda pratik bilgi açısından da insan yaşamında önemli bir yer tutar. Mantık alanında elde edilen kavrayış ile fizik alanında geliştirilen doğa bilgisi bir araya geldiğinde, bireyin yaşadığı evreni doğru biçimde anlamlandırması ve buna uygun bir yaşam sürmesi mümkün hâle gelir. İnsanın yaşamı boyunca içinde bulunduğu dünyayı anlamlandırma çabası, doğru, açık ve anlaşılır bir yaşam biçimi oluşturma isteğini beraberinde getirir. Bu bağlamda Stoacılar, mantık,

fizik ve etik alanlarında kapsamlı bir araştırmaya yönelmişlerdir. Onlara göre, doğayla uyum içinde yaşayabilen bir insan olabilmek için öncelikle bilgiye, özellikle de doğayı temellendiren fizik öğretilerine sahip olmak gerekmektedir.

Stoacılar fiziği temellendirirken doğanın ne olduğu sorusuna yanıt vermeye çalışırlar. Diogenes Laertios, stoacılar bağlamında doğayı şu şekilde tanımlar:

Stoacılar doğadan bazen dünyayı birarada tutan şeyi, bazen yer yüzündeki şeyleri varlığa getiren şeyi kastederler: Buna göre doğa, kendiliğinden hareketli, varlığa getirdiği şeyleri, belli dönemlerde, tohumu (seminal) ilkelere uygun olarak gerçekleştiren ve ayakta tutan, onların kendilerinden çıktıkları eylemleri gerçekleştiren güç tür (Arslan, 2008, s. 275).

Stoacılar bağlamında, fizik öğretilerine öncelikle içinde bulunduğumuz dünyanın tanımını yaparak başlamakta fayda vardır. Onlara göre dünya, kendi içinde ne sonsuzluğu ne de boşluğu barındırır; ancak evrenin, dünya dışında kalan kısmında sonsuzluk ve boşluk bulunduğunu kabul ederler (Brun, 2022, s. 51-52). Stoacıların dünyanın kendi içinde boşluk barındırmadığı ve bütünlük olduğuna ilişkin görüşünü Diogenes Laertios şu şekilde aktarır: “(...) *dünyada hiç boşluk yoktur, dünya bütünlük içindedir*” (Laertios, 2024, s. 348). Bu anlayıştan hareketle, zorunlu olarak birlik ve bütünlük ilkesinin ortaya çıktığı ve bu bütünlük içinde yer alan her şeyin birbirine bağlı olduğu fikri görünür hâle gelir. Stoacılara göre, canlı bir yapıya sahip olan dünya, akıllı ve ruh sahibi olması yönüyle diğer tüm varlıklardan üstündür (Laertios, 2024, s. 349).

Stoacılar, dünyanın oluşum sürecinde iki temel ilke ortaya koyarlar: etkin ve edilgin. Bu ikili ayrımında etkin ilke Tanrı ya da Tanrının aklı olarak tanımlanırken, edilgin ilke ise “madde” şeklinde ifade edilir. Stoacılara göre madde (töz), dört temel öğenin biçimlenmesiyle şekillenir. Bu dört öğe; hava, ateş, toprak ve su tanrı tarafından yaratılmış olup, döngüsel bir süreç içerisinde yeniden kendi doğalarına karışacaktır. Stoacılar, bu dört öğeyi de etkin ve edilgin olmak üzere iki gruba ayırırlar: hava ve ateş etkin; toprak ve su ise edilgin öğeler olarak değerlendirilir. Evrensel bir tutuşmayı temel alan Stoacı öğretiyeye göre, ölümlü olduğu kabul edilen bu dört öğe, sürekli bir devinim içerisinde yeniden varlığa gelir. Bu bağlamda evrensel yangın ya da evrensel ateş kavramları, dünyanın yeniden doğuşunu ve kendini yenilemesini temsil eder. Ateş öğesi için ise Stoacılar iki ayrı nitelendirme yapar: biri sanatsal, diğeri ise sanatsızdır. Sanatsal ateş tamamen besleyici bir nitelik taşıırken, sanatsız olan ateş tüketici özelliktedir (Brun, 2022, s. 51-87). Ateş ve hava hem kendilerini hem de edilgin olan

toprak ve suyu düzenleyici bir işleve sahiptir. Ateş, diğer üç ögenin oluşum sürecine katılmakla kalmaz, aynı zamanda tüm öğeler sonunda yeniden ona döner. Khrysippos'un *sıcak nefes* olarak tanımladığı ateş, evrenin içkin ilkesidir. Doğayı bütün yönleriyle temellendirmeye çalışan Stoacılar, etkin ilke bağlamında edilgin ilkeye madde kavramını yerleştirerek, evrenin rasyonel yapısını açıklamaya çalışmışlardır.

Bu tözün kendisi [madde], sonludur ve o, var olan her şeyin ortak taşıyıcısıdır (substantia); o, ayrıca [sonsuz kadar] bölünebilir ve aralıksız olarak değişmeye tabidir; onun parçaları değişir, ama bu parçalar varlıktan yokluğa gidecek bir şekilde ortadan kalkmazlar (Arslan, 2008, s. 284-285).

Stoacılar, varlığın temel taşıyıcısı olarak kabul ettikleri beden sonlu olmasına rağmen sonsuz kadar bölünebilir olduğunu ve değişime tabi bulunduğunu vurgularlar. Bu doğrultuda, beden parçaları değişip çözünse de tamamen yok olmaz; böylece varlığın sürekliliği korunmuş olur.

Stoacılar, neden-sonuç ilişkisini açıklığa kavuşturmak isterken gerçek varlığın bedende olduğunu vurgularlar. “*Stoacılar için neden, bir bedendir ve işte bu bedenin üzerinde bir nedenin birkaç bedensiz etkisi olur (...)*” (Brun, 2022, s. 58) ifadesiyle bedenlerin etkileşimi sonucu ortaya çıkan sonuçlar veya niteliklerin bedensiz olduğu belirtilmektedir. Bu bedensizler kendi başlarına bir varlık olarak kabul edilmezler. Ayrıca bedensel olan için bedensizler gerekli bir zorunluluğa sahiptir. Örneğin, ateş ve odun bedendir; yanmış olma durumu ise bedensiz bir sonuçtur. Et veya bıçak bir bedendir; kesilmiş olma olgusu ise bedenin üzerindeki bedensizliktir. Yani gerçek olan, varlığın beden üzerinde kendisini gösterdiği; fakat etkilenim sonucu ortaya çıkan sonuçların bedensiz olarak nitelendiği ifade edilmektedir (Brun, 2022).

Stoacı fizik öğretisinde, yer ve zaman kavramlarına şu şekilde açıklık getirilir: Yer, içi doldurulabilir bir sahne olarak tanımlanmakta ve bu yönüyle bedenli kabul edilmektedir. Zaman ise devinimden ibaret olup edilgin ve bedensizdir.

Dünyada her şeyin beden olduğu anlayışıyla, bedensiz hiçbir şeyin var olamayacağı görüşünden hareketle Stoacılar *duygudaşlık* kavramını öne çıkarırlar. Duygudaşlık; dünya içindeki tüm varlıkların etkin ve edilgin ilkeler doğrultusunda birbirleriyle olan bağlarının bir sonucudur. Her yerin Tanrı'nın soluğunu taşıdığı kabulü, insanın hem varoluşunu anlaması hem de yaşamını sürdürebilmesi için dünyanın bilgisine ihtiyaç

duyduğunu ortaya koyar. Bu bağlamda insan, doğanın bilgisine ulaşma ve doğa ile uyum içinde yaşama gerekliliğinin farkına varır. Bu farkındalıkla birlikte, insan artık yaşamına bir erek koyma ihtiyacı hisseder ve bu noktada fizik alanıyla birlikte metafizik alana da yönelme gereksinimi doğar. Dünyanın düzenli yapısı ve olayların birbirini sistemli biçimde doğurması, bir mükemmellik anlayışını beraberinde getirir. Bu durum, Stoacı filozofların Tanrı, tanrısal öngörü ve kehanet gibi kavramları felsefelerine dahil etmelerine neden olmuştur. Stoacılara göre doğa ve Tanrı eş anlamlı kavramlardır; her şey Tanrı'nın soluğunu taşımakta ve sonunda yine Tanrı'ya dönmektedir. Tanrısal düzen, öngörü ve evrensel kontrol anlayışı nedeniyle Stoacılar insanın özgürlüğü konusunda çeşitli eleştirilerle karşılaşmışlardır. Bu eleştirilere yanıt olarak, Stoacılar nedensellik ilkesine dayanarak insanın özgürlüğünü temellendirmişlerdir. Bireyin elinde olan ve olmayan durumlar arasında yapılan ayırım çerçevesinde Khrysippos'un zorunluluk kavramını ortadan kaldırmasıyla birlikte özgürlük düşüncesi daha belirgin hâle gelmiştir. Örneğin, bir öğrencinin derslerine çalışmadığında sınıfta kalacağını bilmesi, onun ders çalışıp çalışmama eylemini özgürce seçebileceğini gösterir. Elinde olanlarla ilgili birey önlem alabilirken, elinde olmayanlar ise kişinin iradesi dışında geliştiği için kabullenilmesi gerekir. Bu noktada, doğa yasası ve tanrısal yazgı kavramları Stoacı düşüncede temellendirilmiş olur (Brun, 2022, s. 51-87).

Bilge kişi, doğaya uyum sağlayan ve ona boyun eğen kişi olarak tanımlanır. Stoacılara göre birey, doğa yasasına uygun yaşadığı takdirde erdemli ve mutlu bir yaşam sürebilir. Stoa felsefesindeki fizik öğretisi, pratik yaşam bilgisinin yanı sıra teolojik boyutun da ortaya çıkmasını sağlar; bu durum, etik alanındaki temellendirmelerin, insanın yaşamı içinde bir erek arayışı veya amaç edinme ihtiyacını gerekli kılmasıyla anlam kazanır.

4.3. Etik

Stoacılar, felsefi öğretilerini temellendirirken yaptıkları üçlü ayrımı, bir bahçe benzetmesiyle ifade ederler. Buna göre mantık, bahçeyi çevreleyen çit; fizik, bahçenin içindeki ağaç; etik ise bu ağacın meyvesi olarak tanımlanır (Brun, 2022, s. 89-111). Bu benzetme, Stoacı düşünce sisteminde etik alanının, yani ahlak felsefesinin, nihai hedef olduğunu göstermektedir. Mantık ve fizik ise etik öğretiyi temellendiren ve ona zemin hazırlayan iki temel alandır. Mantık disiplini, bilginin doğru, açık ve anlaşılır biçimde sunulmasını amaçlarken; fizik alanı, evrendeki olayları bir bütünlük içinde kavrayarak

insanın yaşamını anlamlandırmasına ve yön vermesine olanak tanır. Etik öğretisinde ise Stoacı filozoflar, edinilen bilgilerin insan yaşamına nasıl uyarlanacağı, bu bilgilerin davranışlara ve eylemlere nasıl yansıtılacağı üzerinde dururlar. Böylece ahlak felsefesi yalnızca teorik bir alan olarak kalmaz; aynı zamanda bireyin özel yaşamı ve pratik hayatı içerisindeki yol haritasını oluşturan bir rehber niteliği kazanır.

Etik alanında Stoacı okulun ele aldığı ilk temel konu, varlığın dünyaya gelişiyile birlikte doğasında bulunan kendini koruma ve kendini sevmeye güdüsüdür. Bu içgüdüsel eğilim, varlığın kendini tanıma, farkındalık geliştirme ve benliğini sürdürme iç güdüsünü de beraberinde getirir. Temelde var olan bu iç güdü, varlığın yaşam süreci içinde kendisine uygun olanla olmayana, yani yararlı olanla zararlı olanı ayırt edebilmesini sağlar. Stoacı düşünceye göre bu eğilim yalnızca insana özgü değil; hayvanlarda da kendini gösteren ortak bir niteliktir. Benzer şekilde, büyüme ve beslenme gibi süreçler de hem bitkilerde hem hayvanlarda hem de insanlarda gözlemlenen evrensel işlevlerdir. Ancak insanı bu ortak yapılar bütününden ayıran belirleyici unsur, akıl yetisine sahip bir varlık oluşudur. Stoacı etik öğretisi, akıl sahibi insanın yalnızca kendini korumaya yönelik içgüdüsel yönelimi değil, aynı zamanda daha yüksek düzeyde düşünsel ve ahlaki yetkinlikleri geliştirme kapasitesini de içerir. Bu bağlamda, etik öğretilerde daha önce fizik bölümünde temellendirilmiş olan duygudaşlık, tanrısal töz (logos) gibi kavramlar, insanın doğayla ve evrenle uyum içinde yaşama arayışının temeline yerleştirilir (Stock, 2022, s. 40-64).

Stoa öğretilerine göre etik alan, insan yaşamında yönelim, tutku (haz), iyilik ve kötülük, bilgelik ve erdem gibi kavramlar temelinde şekillenmektedir. Stoacılar, insanın çocukluk ve yetişkinlik dönemleri arasında bir ayrım yaparak, çocukluk döneminde bireyin alışlagelmiş söylemler ve öğretiler doğrultusunda, çoğu zaman sorgulanmamış kabullerle bir yaşam sürdürdüğünü belirtirler. Bu dönem, stoacı bakış açısına göre sanılarla dolu bir süreci ifade eder. Asıl önemli olan ise bireyin akıl yetisinin gelişmeye başladığı yetişkinlik evresidir; çünkü ancak bu dönemde insan, yaşamını anlamlandırma çabası içerisinde girerek bir erek veya amaç edinme sürecine yönelir. Birey, içine doğduğu toplumsal çevreden çeşitli edinimler kazanır. Bu dışsal edinimler, Stoacılar göre ruhun yapısına dışarıdan sızarak onu bozar ve ruhsal bir zehirlenme yaratır. Böylelikle birey, doğaya uygun olmayan, çoğunlukla çevresindekilerin benzer arzuları ve tutkuları doğrultusunda sürdürdüğü bir yaşam

tarzını benimsemeye başlar. Stoacılar, bu noktada tutkuların insan yaşamındaki etkilerine yönelerek, bu tutkuların doğası, kökeni ve insanı ne şekilde yönlendirdiği üzerine düşünceler geliştirirler. Ancak onlar, tartışmaya tutkularla başlamazlar; aksine, doğaya uygun yaşayan, erdemli ve bilge insanı örnek model olarak ortaya koyarak, daha sonra bu idealle çelişen tutkuların ve edinimlerin insan yaşamında nasıl işlediğini açıklamaya geçerler.

Khrysippos’a göre “*Tutku doğadan uzak olan ruhun akılsız bir devinimidir ya da zorba bir yönelimdir.*” (Brun, 2022, s. 97). Zenon’a göre ise “*Tutku; ruhun, doğru akla karşıt ve doğaya karşı olan sarsıntısıdır.*” (Brun, 2022, s. 96). Onların bu açıklamaları tutku ve ruh üzerindeki etkisini tanımlamaktadırlar.

Stoacı etik öğretisinde doğa yasasına uygun yaşamak ilkesi, akla uygun yaşamak anlayışıyla eşdeğer kabul edilmektedir. Aklın rehberliğinde bir yaşam süren bilge kişi, Stoacı düşünceye göre, erdemli bir yaşam sürer. Bu bağlamda doğa yasası, yalnızca doğanın düzenine değil; aynı zamanda Tanrı’nın öngörüsüne ve evrensel akla uygunluğa da işaret etmektedir. Dolayısıyla bilge kişi, tutkulara karşı dirençli, erdemli ve iyi olanın peşinden giden biri olarak tanımlanır.

Stoacı filozoflar, iyi ve kötü kavramlarını birbirinden tamamen bağımsız ve karşıt kategoriler olarak görmezler; aksine bu iki kavramın birbirini var ederek anlam kazandığı görüşünü benimserler. Bu anlayış doğrultusunda Khrysippos’un “*Kötülük yalnızca zararlı değil, aynı zamanda da dünyanın güzelliği için zorunludur ve onu ortadan silmek iyi değildir.*” (Brun, 2022, s. 98) ifadesi dikkate değerdir. Bu yaklaşım, kötülüğün yalnızca olumsuz bir nitelik taşımadığına, aynı zamanda iyiliğin görünür ve anlamlı hale gelebilmesi için zorunlu bir unsur olduğuna işaret etmektedir. Başka bir ifadeyle, Stoacılara göre iyilik, kötülüğün varlığı sayesinde kendini açığa çıkarabilir ve değerlendirilebilir bir hâl almıştır.

İyi olanın insanın yaşamı için önem arz ettiği, yarar sağladığı düşüncesini aktaran stoacılar; evrensel doğa yasası temelinde evrensel olana yönelimden söz ederek, insanın hem özel hem de toplumsal yanı sebebi ile yarar sağlayacak olanın erdeme tabi olması gerektiğini dile getirirler. Yarar sağlayanın tercihi konusunda seçim yaparken hem insanın kendisi için hem de toplum için teşkil ettiği durum önemlidir. İnsanın

içinde bulunduğu evrende var olan her şey ile bağlılık, duygudaşlık durumu bahsettiğimiz anlayışı doğurmaktadır.

Doğaya uygunluk, evrensel doğa yasasından bahsetmekte olan stoacılar bilgelik-bilgisizlik, erdem-erdemsizlik kavramları üzerine yapmış oldukları ayırım ve açıklamalar doğrultusunda insanın mükemmellik evresine erişebilmesi için etik(ahlak) öğretilerine yer verirler. Bilge kendini kontrol etme yetisine sahiptir. Özgür, içsel ve ahlaki zenginliği kendinde bulan ve mutlu olan asıl insan bilgedir (Arslan, 2008, s. 404). Ayrıca stoacıların “*Mükemmel bir kâhin, mükemmel bir rahip, mükemmel bir şair, mükemmel bir hatip, mükemmel bir diyalektikçi, mükemmel bir devlet ada mı, hatta mükemmel bir koca, mükemmel bir baba*” (Arslan, 2008, s. 404) ifadeleri, bilge insanın yaşamı içerisinde verdiği tüm kararların ve gerçekleştirdiği eylemlerin doğruluğunu, yani onun mükemmelleşmiş bir varlık olarak idealize edildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu anlayışta, bilge kişinin karşıtı olan bilgisiz insan; yanlış eylem ve kararlarıyla tanımlanan, ahlaki eksiklikler taşıyan, aklını kullanmaktan yoksun ve kötü bir figür olarak resmedilmektedir. Dolayısıyla bilgelikten yoksun birey, Stoacı felsefede eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulur.

Ancak bu iki zıt kutup arasında bir geçiş alanı da tanımlanmıştır. Bu doğrultuda, “*doğru ilerleme göstermesi mümkün olan*” (Arslan, 2008, s. 406) insan anlayışı ortaya çıkmaktadır. Böylece ahlak felsefesi bağlamında çoğunluğu oluşturan insan topluluğu için Stoacı öğretisi, ulaşılabilir ve geliştirilebilir bir hedef haline gelir. İnsanın doğasına uygun olarak yaşaması ve olanakları ölçüsünde erdeme doğru ilerleme kaydetmesi gerektiği anlayışı bu bağlamda temel ilke olarak öne çıkar.

Erdem ve erdemsizlik kavramları, Stoacı felsefede bilge ve cahil insan ayrımıyla paralel bir biçimde ele alınır. Bilge kişinin temsil ettiği erdem, ahlaki mükemmellik anlamına gelirken; bilgisiz kişi, erdemsizlikle özdeşleştirilir. Stoacılar bu ikili ayrımı daha da ayrıntılandırarak, yalnızca erdemli ve erdemsiz bireylerden söz etmekle kalmaz, aynı zamanda erdem benzeri ya da erdem görünümünde olan durumlara da dikkat çekerler. Bu yaklaşım, kişinin yalnızca erdeme benzer bir tutum sergilemesinin yeterli olmadığını, gerçek erdemin ancak bilgelikle mümkün olacağını vurgular. Stoacılar göre “mükemmel iyi”, erdemli olmakla eşdeğerdir ve bu niteliğe sahip olan, yani bilge olan kişi gerçekten mutludur. İnsanın nihai amacı mutluluğa ulaşmaktır ve bu mutluluk, ancak erdemli bir yaşam sürmekle mümkündür. Bu bağlamda, Stoacı etik

anlayışında mutluluğun kaynağı dışsal koşullarda değil, bireyin içsel ahlaki tutumunda, yani erdemli yaşamında temellenmektedir. Bu noktada Panaitios erdem işaretini, davranışı görülen bireylerin göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgular: *“kendilerinde herhangi bir erdemlilik işareti görülen hiç kimsenin tümüyle ihmal edilmemesi gerektiği’ni”* (Arslan, 2008, s. 406). Buna karşılık, Khrysippos erdem anlayışını gerçek yaşam koşullarından ve insan doğasına her zaman uymayan yönlerinin farkında olduğunu belirterek şunları söylemiştir: *“Büyüklik ve güzelliklerinden ötürü hayal gibi, insanla, insan doğasıyla uyumsuz gibi görünen şeyler söylediğimizin farkındayım”* (Arslan, 2008, s. 405). Bu karşılaştırma doğrultusunda erdem anlayışının uygulanabilir ve teorik yönü yansıtılmıştır.

Khrysippos’un yaklaşımı, erdem ve erdemsizlik arasında net bir çizgi çizerek, pratik yaşamda ulaşılması güç bir mükemmeliyetçiliğe dayanmaktadır. Buna karşılık Panaitios, erdem ve bilgelik konusundaki katı ayrımların esnetilmesi gerektiğini savunarak, Stoacı ahlakın daha uygulanabilir ve insan doğasına uygun bir boyut kazanmasına katkıda bulunmuştur. Böylece ahlak öğretisi, yalnızca en iyi ve en doğru olanın peşinden gitmekle sınırlı kalmayıp, ikincil düzeydeki iyileri de dikkate alan bir anlayışa evrilmiştir (Arslan, 2008, s. 407).

5. GEÇ DÖNEM STOACI FİLOZOFLARIN YAŞAM FELSEFESİ

5.1. Lucius Annaeus Seneca

Babası ile aynı isme sahip olan Seneca M.Ö 4 yılında dünyaya gelmiş olup İspanya kökenlidir. Seneca, dönemin geleneğine uygun olarak, devlet yönetimine hazırlanması amacıyla babası tarafından eğitime başlanmıştır. Ailesinin ortanca çocuğu olan Seneca abisi ile birlikte babasından konuşma sanatı üzerine dersler almıştır. Annesinin ona destek olması sonucu babası bu durumdan çok memnun olmasa da felsefe ile ilgilenmiştir. Eğitimi tamamlamak üzere Roma'ya gelen Seneca, burada dava süreçlerinde görev almaya başlamıştır. Ün, saygınlık ve zenginlik elde eden Seneca İmparator Caligula'nın dikkatini çekmiştir. Bundan dolayı Seneca'nın sürgün edilmesine karar vermiştir. 44 yılında sürgüne gönderilen Seneca, 48 yılında Claudius'un evlatlık oğlu Neron'un eğitimi için teklif almıştır. Neron'un eğitimi üstlenen Seneca Neron'un 54 yılında imparator olmasıyla birlikte devlet yönetiminde, idaresinde yer alır. Seneca bulunduğu konumda yine oldukça etkili bir üne sahip olmuştur. Fakat ne var ki Seneca yine bir suçlama ile karşı karşıya kalmıştır. Neron Seneca'nın isyan hazırlığı içerisinde olduğu kanısıyla ölümüne karar vermiştir fakat ölüm şeklini Seneca'ya bırakmıştır (Uzel, 2024, s. 10-15). Seneca arkadaşı Lucilius'a yazmış olduğu mektupları *Ahlak Mektupları* adlı eserinde toplanmıştır. Bu eserin 70. Mektubunda da bizlere seçmiş olduğu ölüm yöntemini anlatmaktadır. Seneca'nın mektupları ölüm, dostluk, insanın asıl önemi, erdem, bilgelik (bilgi) ve gösterişten uzak mutlu bir yaşam üzerine konular içermektedir. Tercih ettiği ölüm yöntemini ise şu ifade ile aktarmıştır: “Baş ağrını dindirmek için çok kez kan aldırırsın, bedenini hafifletmek için bir damarını açtırırsınız.” (Seneca, 2024, s. 244).

Vasiyet yazmasına izin verilmeyen Seneca son anlarında dostlarına sizlere “yaşamımın örneğini” bırakıyorum demiştir. Son olarak karısını kucaklayan Seneca, onunla ölmek isteyen karısının ellerini ve ayaklarını bağlatmıştır. Seneca karısını evinin diğer odasına göndererek damarlarını kestirmiştir. Çocukluğundan beri sıksa ve nefes darlığı çekmekte olan Seneca'nın ölümünün yavaş olduğu söylenmektedir. Hayatı son bulan Seneca'nın sadece bedeni yakılıp tören dahi yapılmadan 65 yılında uğurlanmıştır (Uzel, 2024, s. 27-31).

Seneca geç dönem stoa felsefesinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Seneca'nın yaşam felsefesi kendinden önceki stoa okulunun temel aldığı felsefe öğretilerinin yanı sıra birçok filozofun düşüncelerinin sentezini barındırmaktadır. Geç dönem stoa felsefesi kendinden önceki dönemlerinin teorik yönünden çok pratik felsefe yönünü bizlere sergilemektedir. Stoa felsefesi genel ilkeler ile bireysel olana yönelip özelinde ahlak felsefesi üzerine yoğunlaşmıştır. Genel baz alındığında mantık temelli başlamış olan felsefi öğretileri ahlak alanında yoğunlaşarak son bulmuştur. Stoa felsefesi, teorik bir düzlemde çıkarılarak pratik yaşama uyarlanmıştır. Bu anlayış çerçevesinde Seneca, ahlak alanında yoğunlaşmış; Stoacı düşüncenin temel unsurlarından biri olan doğaya uygun yaşam ilkesinden hareketle insan yaşamının temellendirilmesine yönelmiştir. Seneca'da tıpkı Sokrates'te olduğu gibi, "insanın amacı nedir?" sorusuna verilen yanıt; mutluluk arayışı ve mutlu bir yaşam idealidir. Bu bağlamda Seneca, ahlaka dayalı yaşam felsefesini Tanrı, ruh, erdem, bilgelik, mutluluk, tutkular ve ölüm gibi başlıklar altında temellendirmiştir. İçinde yaşadığımız dünyanın bir hayal değil, gerçek olduğunu kabul eden Seneca, insanın hem doğayı hem de kendi doğasını anlamlandırması gerektiğini savunur. Felsefeye faydacı bir perspektiften yaklaşan Seneca, doğayı yaratıcı bir güç olan Tanrı ile, insanı ise Tanrı'dan bir parça taşıyan ruh aracılığıyla temellendirerek hakikatin peşinde gerçek olanı araştırmaya yönelir.

5.1.1. Tanrı – Ruh Çözümlemesi

Seneca içinde bulunduğumuz evreni anlamlandırmak için doğa kavramını ele alır. Ona göre var olabilecek en mükemmel evren ya da doğa bir yaratıcı aracılığı ile mümkün olabilir. Bu düşünceye sahip olan Seneca evrenin sistematik olan düzenine dikkat çekmektedir. Seneca'ya göre her olayın bir diğerini izlemesi ya da onu takip etmesi ancak yaratıcı bir varlığın varlığıyla mümkün olabilir. Tanrı etkin bir ilke olarak kabul edilir ve evren içerisinde var olan her şey ondan bir parça taşır. İnsanın tanrısal yönü, yani Tanrı'dan pay alan parçası ruhtur. Seneca'ya göre Tanrı, düzenleyici bir ilke, *nous* ya da akıldır. Doğa ve insanın özünde bulunan Tanrı, evreni yöneten ve ona düzen veren varlıktır. Tanrı, insanın ruhunu ve eylemlerini gözlemleyerek, onun özünü bulabilmesi için ona akıl yetisini, yani yetkin aklını sunmaktadır. İrade sahibi insan, aklını ve doğayı rehber edindiği sürece Tanrı'ya yaklaşacak ve Tanrısal ruha daha uyumlu hâle gelecektir. Doğada var olan her şeyin nedeni olarak kabul edilen Tanrı, varlıkların birbirleriyle nedensel bir bağ içinde doğal bir düzen içerisinde varlıklarını sürdürmelerine imkân tanımaktadır. Bu yaklaşım, Tanrı'nın nedenler zinciri

bağlamında kavranmasını kolaylaştırmış; aynı zamanda insanın evrendeki konumunu ve tanrısal yönüyle yaşamına bakışını daha anlamlı ve amaçlı bir biçimde geliştirmesine olanak tanımıştır (Seneca, 2014, s. 21-28).

Tanrıdan bir parça taşımakta olan insan, Tanrının öğrencisidir. Bu bağlamda insan, Tanrı'ya akrabadır. İçinde bulunduğumuz dünyanın anlamlandırılabilmesi için insanın öncelikli olarak kendi ruhuna yönelmesi ve onu eğitmesi gerekmektedir. Yaşamı boyunca mutluluk arayışı içinde olan insan, Tanrı'nın yasalarına uymalı, ruhu için en iyi olanı, yani erdemi aramalı ve peşinden gitmelidir. Evrenin kusursuz düzenleyicisi olan Tanrı'nın nefesini taşıyan insan, doğduğu andan itibaren eşit ve iyidir. Doğası gereği iyiliği içinde taşıyan insanın özüyle bağdaşmayan kötülük, insanda doğuştan var olamaz; dolayısıyla insan, özü itibarıyla kötü bir varlık değildir. İnsanın iyi olanın peşinden gitmesi gerekir. Özü gereği iyi olan insan iyiyi ararken elbette kötülüklerle de karşılaşacaktır. Nasıl insanın doğasında doğum ve ölüm var ise iyi ve kötü olgular da zıtlık bakımından vardır. İnsan iradesi ile erdemin ışığında tanrısal yönünü iyi olana ulaşmak için eğitmelidir. Bu bağlamda insan, ruhunu iyi tutmalıdır. Ruhuna iyi bakan ve onu geliştiren kişi ruhunu özgürleştirecektir. Özgürleşmiş olan bir ruh yalnızca ölümle değil, yaşamı içerisinde de özgürlüğe ulaşacaktır. Tanrı ve insan ruhunun arasındaki bağ sonucu insan yaşamı boyunca isteklerine veya amaçlarına yasalara uygun yol çizebilecektir. Felsefe; Tanrı'nın, doğanın ve insanın bu bütünlük içindeki bilgisine ulaşmasını sağlayan disiplindir. Felsefeye derin bir bağlılık duyan ve onunla ilgilenmeye büyük önem veren Seneca, Tanrı'yı sevmeyi, O'nu izlemeyi ve kader ile talih karşısında metanetli olmayı öğütlemektedir (Seneca, 2024, s. 75-77).

Seneca, insan doğası ile Tanrı'nın doğası arasında bir ayrım yapmaktadır. Ona göre Tanrı'nın doğası bütünüyle akıldır; insandaki en değerli yön ise ruh, yani akıl sahibi olmasıdır (Seneca, 2014, s. 27). Bu nedenle Seneca, insanın akıl sahibi olmasını Tanrı ile eşdeğer bir üstünlük gibi görüp yanılgıya düşmemesi gerektiğini vurgular. Çünkü Tanrı akıldır ve insan ise toplum içinde akıl bakımından eşit yaratılmıştır. Nitekim Seneca, *"Tanrı evrende nerede ise, ruh da insanın içinde aynı yerdedir."* (Seneca, 2024, s. 220) anlayışı ifade eder. Tanrısal akıl, insanın bedensel ve akılsal yönünden daha yüce olup doğaya içkin her şeyin düzenleyicisidir. Bu bakış açısından hareketle Seneca, evrenin rastlantısal değil, düzenli bir işleyişe sahip olduğunu ve Tanrısal öngörü ile var olduğunu savunur (Seneca, 2024, s. 197). Dolayısıyla, evrende hiçbir

şeyin tesadüfen gerçekleşmediğini savunan Seneca'ya göre, insan aklı ile doğa arasındaki bilgi bağı Tanrı'nın bilgisine ulaşmayı mümkün kılar. Zira insan aklı, Tanrısal aklın bir parçası olarak, doğanın düzeni aracılığıyla Tanrı'nın iradesini kavrayabilir.

Özünü bulmuş ve Tanrının bilincine sahip olmuş olan insan iyi bir ruh ile iyi bir yaşam sürmek isterken olası zorluklarla karşılaşacaktır. İnsanın karşısına çıkan zorluklar aslında onun kaderi ve talihidir. Bu doğrultuda karşımıza Seneca'nın arkadaşı Lucilius'un Seneca'ya sormuş olduğu soru ortaya çıkacaktır. *“Dünyamızı tanrısal öngörü yönetiyorsa, neden hala iyi insanların başına birtakım kötülükler geliyor”* (Seneca, 2021, s. 31) sorusu, birçok insanın zihninde yer alabilecek nitelikte bir sorgulamadır. Seneca, bu soruya yanıt aradığı *Tanrısal Öngörü* adlı eserinde şu açıklamaya yer verir: *“Tanrı iyi insanı keyif içerisinde yaşatmaz; onu sınar, sertleştir; kendisi için hazırlar.”* (Seneca, 2021, s. 37). Tanrı, iyi ve erdemli olmasını arzuladığı insanı, tıpkı bir babanın evladına duyduğu sorumlulukla ona çeşitli görevler yükleyerek veya zorluklarla yüzleştirerek güçlendirmeyi ve onu dirençli bir duruma getirmeyi amaçlamaktadır. Tanrı'nın insanın önüne çıkardığı bu engeller, onun ruhunun özgürleşmesi ve en iyi olana ulaşabilmesi için gerekli bir tür zorunlu eğitim süreci olarak değerlendirilmektedir. Talih karşısında yara almamış bir insan, karşılaşacağı zorluklara direnç gösteremeyebilir ve bu tür sıkıntılar karşısında kolayca savrulabilir. Seneca, bu durumu Demetrius'un şu sözüyle örneklendirir: *“(…) başına hiçbir felaket gelmemiş insandan daha şanssız yok.”* (Seneca, 2021, s. 47). Bu ifadeyle anlatılmak istenen, bireyin yaşadığı ya da yaşayacağı felaketleri öncelikle kendisi için bir fırsata dönüştürmesi ve olaylara olumlu bir perspektiften bakmayı öğrenmesidir. Seneca'ya göre, kişinin zorluklar karşısında gösterdiği cesur duruş yalnızca bireysel düzeyde fayda sağlamakla kalmaz, aynı zamanda toplum için de değer taşır. Talihsizlikler karşısında sergilenen metanetli tutum, topluma örnek olacak niteliktedir. Nitekim Seneca bu düşüncesini şu sözlerle ifade eder: *“Talihe kendimizi sunmalıyız ki, bizi kendisine karşı dayanıklı hale getirsın”* (Seneca, 2021, s. 67).

Seneca, insanın Tanrı'dan dilekte bulunurken dikkatli olması gerektiğini vurgular. Ona göre, insan Tanrı'ya yönelttiği dileklerinde gerçekten kendisine ait olan şeyleri istemelidir. Birey, isteklerini yalnızca kendi özü için talep ettiğinde ve bu talepleri çevresindekiler tarafından işitilse dahi utanmadan dile getirebildiğinde, aslında aklının

ve ruhunun doğruluğunu kabul eden bir eylem gerçekleştirmiş olur. Bu bağlamda Seneca, Crates'in bir gün sokakta kendi kendine konuşan birine rastladığını aktarır. Crates'in "*Ne yapıyorsun?*" sorusuna, adam "*Kendi kendimle konuşuyorum*" yanıtını verir. Bunun üzerine Crates, "*O halde dikkat et, kötü bir adamla konuşuyorsun*" diyerek kişinin en büyük düşmanının da en güvenilir dostunun da yine kendisi olabileceğini ortaya koyar. Dolayısıyla insan hem içsel dünyasına hem de dışsal, dünyevi olana karşı kendisini eğitmeli; böylece aldığı kararlar karşısında ne çevresine karşı utanç duyacak bir duruma düşmeli ne de korkularına yenik düşerek gereksiz bir cesaret gösterisiyle kendisini ve başkalarını zora sokmalıdır (Seneca, 2016, s. 47-49).

Seneca, ruhun zorluklar karşısında hayıflanıp sürüklenmesine izin vermek yerine, bu zorluklara göğüs germesi gerektiğini savunur. Bu bağlamda, ruhla ilişkili olarak ölçülülük kavramına da özel bir önem atfeder. İnsanın, zorluklara karşı direnç kazanmış ruhunu yalnızca sıkıntılar karşısında değil, sevinç ve üzüntü karşısında da dengede tutması gerektiğini vurgular. Seneca, ruhun sarhoşluk hâline kapılmasına izin verilmemesini öğütlemektedir. Bu düşüncesini şu sözlerle ifade eder: "*Aşırılıktan kaçının, takatinizi kesen mutluluktan kaçının; ruh bunlarla pelteleşir ve kendisine insani durumu anımsatan bir olay olmadıkça da adeta sonsuz bir sarhoşluk içinde öylece uyuşup kalır.*" (Seneca, 2021, s. 65). Ölçülülüğün önemini vurgulamakta olan Seneca insanı bu yolda erdeme çağırır. İnsanın ölçüsüz yaşamı, hakikat dışında ve dünyevi olan içerisindeki kaybolma durumu gözünün önüne perde çekecektir. İyi ve doğru olanın ayrımını yapamayan kişinin ruhuna kötülük sızacaktır. İnsan yaşamı boyunca ona mutluluk verdiğini sandığı hazlar doğrultusunda savrulacaktır. Toplum içerisinde alışlagelmiş sorgusuz yaşanan hayatlar, edinilen yaşam ve davranış biçimleri insanın hem kendisinden hem de çevresinden uzaklaşmasında en büyük etkidir. Sahte mutluluk boğulması yaşayan kişi hem doğasından hem de Tanrıdan uzaklaşmış olacaktır.

Farzet tanrı şöyle diyor: "Dürüstlüğü seçmiş olan sizler, benden şikâyet etmenizi gerektiren haklı bir nedeniniz olabilir mi? Diğerlerine sahte iyilikler verdim, aylak zihinlerini upuzun ve sahte bir düşteymiş gibi kandırdım. Altınla donattım kendilerini, gümüşle, fil dişiyle; hiçbirinin özünde iyilik yok. Şanslı insanlar olarak gördüklerini, sana göründükleri gibi değil de yüreklerinde sakladıklarıyla bir görebilsen, o zaman anlardın ne zavallı ne iğrenç ne aşağılık yaratıklar olduklarını; evlerinin duvarları gibi dışları boyalıdır aslında; bu sağlam ve hakiki mutluluk değildir asla; kabuktur, üstelik incecik bir kabuk. Bu yüzden ayakta durabildikleri ve kendilerini istedikleri şekilde gösterdikleri

sürece parıldarlar ve bizi kandırırlar, ama kendilerini rahatsız edici bir durum ortaya çıkıp da örtü kalktığında, o yapay ihtişamlarının altında ne derin ne saf bir bozulmuşluğun yattığını anlarsın. (...)” (Seneca, 2021, s. 81).

İnsanın dışarıya görünen halinden ziyade, özünde nasıl olduğuna dikkat çeken Seneca insana yoksulluğu, acıyı ve talihi aşağılayıp yok saymayı öğütlemektedir. Seneca iyi insanların başına gelen kötülöklere kızmamalarını, tebessüm ile iyi karşılamalarını dile getirir. Seneca iyi insanların tanrı tarafından bizim için seçilmiş örnek, öğretici insanlar olduğunu söylemektedir. İnsan içinde bulunduğu doğasını ve özünü tanıması gerektir. Muhteşem bir düzenin sahibi Tanrı’dır ve bu düzenin içinde var olan her şey Tanrı’dan bir parça taşımaktadır. İnsanın da Tanrı’dan pay aldığı ruhunun farkına vararak kendisine, yani öz benliğine yönelmesi gerekmektedir. Tanrının parçasını taşıyan insan tanrıya olan yakınlığı ile de doğa yasasına ve talihine göre hareket etmelidir. Tanrının öğrencisi olan insan bir öğretmen tarafından eğitilmektedir. Talih; Tanrının insanı sinama şeklidir. Her ne şekilde olursa olsun tanrı insanı geç ya da erken sinamaya tabi tutacaktır. İyi ruh sahibi insan, bu noktada Tanrı’nın değer olarak belirlediğı talih karşısında sinanırken hem kendi deneyimini kazanacak hem de toplumdaki diğer insanlar için örnek teşkil edecektir. Talih örnek olan insan üzerinden oluşan ya da oluşabilecek olan zorlukları nasıl karşılanması gerektiğı üzerine eğitim niteliğı taşımaktadır. Tanrı insanı talihine karşı korkusuzca hazırlamak ister. Zaman içerisinde karşılaşacak olduğu olayları kötü olarak adlandırmak ya da yenik düşmekten ziyade onları iyi karşılayıp çıkarımlarda bulunmasını istemektedir. Olaylar karşısında pes etmemiş olan kimseler artık talihin getirdikleri karşısında dimdik ve Tanrının takipçisi olarak yaşamlarını idam ettireceklerdir. Böylelikle Tanrı ve ruh arasındaki bağ sonucu insanın ruh gelişimi ile talih karşısındaki tutumu onu güçlü bir ruha, erdemli bir yaşama ulaştıracaktır. Güçlü dimdik durmakta olan ruh sertleşerek sarsılmaz bir duvar haline gelecektir. Yasalar doğrultusunda irade sahibi olan insan seçimleri ile erdemli bir yaşama hareket edecektir (Seneca, 2021, s. 31-85).

5.1.2. Erdem Yolunda Bilgelik ve Mutluluk

Felsefeyi yaşam rehberi olarak ele almış olan Seneca; “*Felsefe, ruhu bir kalıba döker; işler; yaşamı düzenler, eylemleri doğru yola koyar; yapılacak yapılmayacak işleri gösterir*” (Seneca, 2024, s. 76) sözleri ile de bizlere kabul ettiğı anlayışı göstermektedir. Seneca, yaşamı boyunca felsefeye olan bağlılığı ve Stoa ahlakının temel ilkelerinden biri olan erdem doğrultusunda Stoa felsefesine yönelmesiyle, Geç

Dönem Stoa felsefesinin pratik yaşam ve ahlak temelli bir yaklaşım geliştirmesinde önemli bir etken olmuştur. Asıl amacı varlıkları ve olayları araştırmak olan Seneca, var olan şeylerin bilgisiyyle ve bu şeyler arasındaki bağlantılar aracılığıyla insanın bilgisine ulaşılabilirliğini savunur. Bu doğrultuda, bir nedenin başka bir nedenle kurduğu ilişki de bu görüşü destekler niteliktedir. Şeylerin doğasına ve yasalarına hâkim olan insan kendi doğası ve yasalarına karşı da bilgi sahibi olabilecektir. Yasaların farkında olup birbirini içinde iç içe geçmiş olan dünyanın yasasının farkına varan kişi kendi doğasının ve doğa yasasının da bilincine erişmiş olacaktır. Düzen, yasa ve birbirini izleyen nedenler zinciri, insanın yaşamı boyunca takip etmesi gereken yolu belirlemektedir. Seneca, *“her şey bütünün içindedir”* (Brun, 2022, s. 60) ifadesiyle, nedenler bağlamında evrendeki her şeyin birbiriyle bağlantılı olduğunu vurgulamaktadır.

Böylelikle yaşamı içerisinde uygulaması gerekenlerin bilgisine ulaşan insan, akıl ve erdemin rehberliğinde ilerleyerek hedeflediği mutluluğa ulaşabilir. Nitekim Seneca, *“uygun olan tek sanat, en üst sanat, erdemdir.”* (Brun, 2022, s. 36) diyerek erdemin temel belirleyici olduğunu ifade eder. Erdem, yalnızca ahlaki bir ilke değil; aynı zamanda mutluluğu da beraberinde getiren bir değerdir.

Seneca, insanın doğası gereği eşit yaratıldığını ve yaşamı boyunca aynı evrensel yasaya tabi olduğunu savunarak, evrensel bir ahlak yasasının varlığını ortaya koyar. Her ne kadar insan bireysel bir varlık olarak ele alınsa da Seneca felsefesinin temelinde bireyin edindiği ahlaki değerlerin toplumsal yarara da hizmet ettiği vurgulanmaktadır. Eyleme dökülmesi gereken bu ahlaki değerler, bireye yol gösterici olmakla kalmaz; aynı zamanda çevresi için de örnek teşkil eder. Seneca için doğa yasasına göre hareket etmesi gereken insan edinmiş olduğu bilgiyi kendi eylemlerinde uygulayıp benimseyerek diğer insanlara da göstermeli hatta bu bilgiyi geleceğe de taşımalıdır. Doğanın yasalarını, şeylerin doğasını araştırmakta olan insan geçmiş ve şu anın bilgisine sahip olmalıdır ki geleceğe taşıyabilsin. Çünkü insan doğası gereği geçmişten bugüne hakikat arayışı veya doğru bilginin peşindedir. İnsanı toplumsal bir varlık olarak ele alan Seneca’ya göre, insanın içinde bulunduğu kusursuz kozmik düzene hâkim olan evrenin farkına varması ve bu doğrultuda yasaların gerekliliğini kabul ederek onlara boyun eğmesi gerekmektedir. Yasalara uygun yaşam süren kişi erdem sahibi olmasıyla birlikte erdemin de değişmez ve sarsılmaz yönünü gösterebilecektir. *“Erdemin kapısı hiç kimseye kapanmaz: Özgür, azatlı, köle, kral ya da sürgün olsun*

hiç fark etmez; onun kapısı herkese açıktır, herkesi bekler ve çağırır. Seçerken ne aileye ne de talihe bakar, sadece insan olmak ona yeter.” (Stock, 2022, s. 85).

Stoa felsefesi çerçevesinde, saf akla sahip olmak ve herkesin yaratılışı gereği eşit kabul edilmesi, erdemli bir yaşamın hiç kimse için ulaşılmaz olmadığını ortaya koyar. İçinde bulunduğu evreni anlamlandırma çabasında olan insan, bu süreçte hakikatin izini sürecektir. Doğanın ve kendi doğasının bilgisi doğrultusunda aklın rehberliğinde ilerleyen insan, bilgi ve erdem öncülüğünde ulaşmayı amaçladığı nihai noktaya varabilecektir. Nitekim Brun’ un da belirttiği üzere, *“Çünkü bilge, akla uygun olarak doğayla uyumlu yaşayan kişidir.”* (Brun, 2022, s. 36).

Seneca’nın erdem ve bilgelik anlayışı birbiriyle eş değer anlamlara gelmektedir. İnsanın yaşamı boyunca peşinde olduğu şey mutluluktur. Seneca mutluluğun erdemli yaşam ile mümkün olduğunu dile getirir. Fakat insan; şan şöhret zenginlik ya da hazların, tutkuların peşinden giderek görünürde iyi, mutluluk verebilecek olgular olduğu düşüncesine kapılmamalıdır. Asıl mutluluk gerçek olan iyi ya da doğrunun ışığındaki erdem ve bilgi ile mümkündür.

Seneca akıl ve erdemin birlikteliği sonucu elde edilen bilginin eyleme döküldüğü takdirde insanın yaşamını şekillendirebileceğinden bahseder. İnsan yaşamı boyunca zorluklar, engeller karşısında aklın ve erdemin yolundan şaşmadığı sürece hazlara, mutluluk sanrılarına yenik düşmeyecektir. *“Erdem, korkunç şeylerin hazırlığına gözlerini dikerek bakar; kendisine ister zor, ister hoş bir şey gösterilmiş olsun, çehresinde en ufak bir değişim olmaz.”* (Seneca, 2023a, s. 9).

Bilgenin evi küçüktür, süsten yoksundur, gürültüsüzdür, gösteriştan yoksundur, insanları parasına göre değerlendirerek ayırım yapan kapıcılarla korunmaz, aksine, talih boş ve kapı görevlilerinden azade olan o eşikten geçemez. Talih kendisine ait hiçbir şeyin olmadığı o evde bir yerinin olmadığını bilir (Seneca, 2023a, s. 23-24).

Ona göre, dışsal zenginlik ve gösteriştan arınmış bir yaşam, bireyin içsel erdeminin geliştirmesine ve hakikate yaklaşmasına olanak tanır. Bu bağlamda Seneca, erdem ve hazların doğasını kavramayı öğütler; insanın kendi doğasını ve içsel süreçlerini anlamak için araştırmalara yönelmesini, ancak nihayetinde kendisine dönerek ruhunu olgunlaştırmasını önerir.

Seneca erdemleri; cesaret, sadakat, ölçülülük ve insancılık olarak sınırlandırmaktadır. *“Erdem yüce, soylu, krallara layık, yenilmez ve tükenmez bir şeydir; haz ise bayağı, kölelere layık, zayıf ve güdük bir şeydir;”* (Seneca, 2022a, s. 11) sözleriyle de erdem ve hazzın yaşam içerisinde insanı çıkaracak olduğu yolculuklarını da özetlemiştir. Seneca insanın erdemi öğrenip hazzardan uzaklaşması ile ruhunu gelip geçici zevklerden koruması gerektiğini dile getirir. Erdem sahibi kişi, hazzardan uzak durmalıdır; çünkü hazzlar bir kez ruhuna sızdığında, insanı sarhoş edip zehirleyebilir. Ruhun dinginliğinin önemini vurgulayan Seneca, erdem yolunda ilerleyerek bireyin kendine zaman ayırmasının hem kendi bilgisine hem de doğanın bilgisine ulaşmasını sağlayacağını ifade eder. Haz peşinde koşan kişi hem kendinden hem de içinde bulunduğu toplumdan uzaklaşacaktır. Günübirlik zevkler, şöhret, para gibi mutluluk sanrıları içinde yüzerken elini uzatsa ulaşabilecek olduğu asıl mutluluğu bulamayacaktır. Seneca, *“Elinde olanı kendine yeter saymayan kişiyi koskoca dünyanın efendisi yapsan, o yine de mutsuzdur.”* (Seneca, 2024, s. 55.) ifadesiyle insanın doyumsuzluğuna, hırsla beslenen arzularına ve açgözlülüğüne dikkat çekmiştir. Ona göre şan, şöhret, para ve mal mülk tutkusuna kapılan kişi, içinde bulunduğu yaşamdan uzaklaşarak hem benliğine hem de doğasına yabancılaşır ve böylelikle mutluluk ile erdemden uzak bir hayata sürüklenir.

Mutlu yaşama ulaşmanın esas yolunun tek iyinin erdemli olanda bulunduğuna emin olmaktan geçtiğini düşünmekte haklısın Lucilius! Çünkü diğer şeyleri ‘iyi’ sayan herkes, kendini talihin ellerine bırakmıştır ve başka bir şeyin idaresi altındadır; ancak ‘iyi’nin sınırlarını bir tek erdemle çizen kişi içsel olarak mutludur. (Seneca, 1961, aktaran Özkan, 2014, s. 250).

Seneca, bu sözleri ile mutluluğu asıl, değişmez ve kalıcı olan erdeme bağlamaktadır. İnsan, dünyadaki mallarının aslında kendisine ait olmadığını; yalnızca bir emanetçi olduğunu fark etmelidir. Bilge kişi, bu gerçeğin bilincinde olan kişidir. Böylece, kaybetme korkusunun gereksiz olduğunu kavrayan insan, kendisine ait olmayan şeyler için asla üzülmez. Çünkü bilge, kendisine ait olanı bilir. Bilge kişi, kendisine ait olanın da bu dünyadan kendisiyle birlikte ayrılacağını bilen kişidir.

Özgür ve zengin olan bilgedir. Akla ve doğaya uygun yaşayan kişidir. Erdem ise burada aklın yetkin hali olarak yer almaktadır. Bilgi olarak kabul edilen erdemin sadece birine sahip olan hepsine sahipken erdemsizliklerin de birine sahip olan diğer erdemsizliklere de sahiptir. Tanrısal yakınlığa ancak erdemin ışığında bilge olan ulaşabilecektir. Tanrı, ruh anlatımında da değindiğimiz gibi ruh asıl önemli olandır.

Ruh akılsaldır. Bilge kişi bunun farkında olup bedeninin belli ölçüde ihtiyaçlarını karşılayıp ruhun ihtiyaçlarına ağırlık verecektir. Erdemli insan ölçülü yaşamı benimsemiş kişidir. Erdemli bir yaşam sürmekte olan bilge ruhunu güçlü ve sarsılmaz duvarlar ile örmüştür. Dışarıdan gelebilecek olan herhangi olası tehditlere karşı her zaman hazırlıklı ve güçlüdür. Hazlara kapılmayıp hayatının devamlılığında ihtiyacı kadarını temin eden kişidir. İçsel dinginliğe, huzura erdem öncülüğünde ulaşmış olan bilge kişi mutluluğu da elde etmiş olandır. Bilge olan artık kendisinin farkında olan ve tanıyandır. Onun olanın bilincinde olandır. Eylemesi gerekenin farkında olan ve bu sanatı gerektirdiği gibi yerine getiren kişidir (Seneca, 2024).

İnsanın Tanrısal yönü, onun hem kendisine hem de toplumsal çevresine karşı olumsuz ve yakışsız davranışlardan uzak durmasını gerektirir. Birey, hoşgörüsüzlük, doyumsuzluk ve kibirli tavırlara kapılmamaya özen göstermelidir. Yapılan iyilikler karşısında minnettarlığını ifade etmeli ve en iyi teşekkürünü borcunu unutmaması gerektiğini bilmesidir. Nitekim yaşam içerisinde destek ve yardımlarla belirli bir konuma gelen kimseler, bu konumun sağladığı yersiz özgüven ile kendini beğenmiş tavırlar sergilememeli; kendisine katkıda bulunanları yok saymamalı veya küçümseyici bir tutum takınmamalıdır (Seneca, 2023b, s. 71-73). İyilikler üzerine de görüş bildiren Seneca, *“İyilik yapmanın kuralı şudur; biri armağan ettiği şeyi derhal unutacak, diğeri ise aldığı armağanı hiç unutmayacak.”* (Seneca, 2023b, s. 19) diyerek erdemli davranışı ortaya koymuştur.

Doğaya kendini adayan insan, onun gerektirdiği her şeyi yerine getirme eğilimine sahiptir. Bu doğrultuda Seneca, hazza, temaşaya ve eyleme dayalı olmak üzere üç yaşam biçiminden söz eder. Ancak bu yaşam türlerinin birbirinden kesin olarak ayrılması mümkün değildir. Zira temaşadan yoksun bir eylem düşünülemeyeceği gibi, eylem olmadan temaşa da anlam kazanmaz. Haz ise başlı başına değerli görülmeyebilir; fakat akıl yürütme ile sınırlandırıldığında ve doğru amaca yönelerek eylemle bütünleştğinde anlamlı hale gelir (Seneca, 2023a, s. 40-42). Üç yaşam türü birbiriyle bağlantılı olarak, her birinin ölçülü ve dengeli olması gereken bir durumu ortaya çıkarır. Ölçülü olunmadığı takdirde ortaya dengesizlik doğacaktır. Akıl sahibi insanın doğaya değer vermesi gerektiğini vurgulayan Seneca, ölçülü bir yaşam içerisinde hazza yalnızca yol arkadaşı olarak yer verilmesini ve bu sayede bireyin iyi, doğru ve erdemli bir yaşama yönelebileceğini öğütler. Ona göre erdemli bir yaşam,

ancak ölçülü bir yaşamla mümkündür. Erdemin rehberlik ettiği yaşam ise hem mutluluğa hem de doğaya uygun bir varoluşa karşılık gelir (Seneca, 2022a, s. 12-13).

Dünyevi olanın içinde kaybolmuş, nefsine yenik düşerek iradesini yitirmiş bireyin, toplum içinde örnek teşkil etmekten ziyade, kaybolmuş zevklerin peşinde koştuğu görülür. Erdemli bir insan olmak, bilge ve adaletli bir ruha sahip olmayı; doğru ve iyi olanın yolunda, adaletli ve güçlü bir yaşam sürmeyi gerektirir ve bu oldukça zordur. Akıl sahibi insan erdemli bir yolda dürtülerine yenik düşmemelidir. İnsanı hayvandan ayıran en önemli noktası akıl sahibi olmasıdır. Dürtüleri doğrultusunda bulanık bir görüntüyle hareket eden hayvan karşısında insan aklının süzgeci ile en yüce erdem ile sakince dikkatli ve ölçüp tartarak kendisini göstermelidir (Seneca, 2022b, s. 11-23).

Sorgulamadan, gelişigüzel bir yaşam süren insan, kendisini mal ve mülk düşkünlüğü ile zenginlik arayışı içerisinde bulur. Aklın rehberliğinden yoksun olan ve gerçek amacını yansıtmalarla yaşayan kişi, ölümün farkına en son varacaktır. Yaşamı boyunca korktuğu şeyler, aslında onun son anında gerçek fakirlik, acınası korku ve yalnızlık olarak karşısına çıkacaktır. Çünkü ruhunun, bedeninin, doğanın ve aklın tanrısal yönünün farkına varmadığı için bilgelikten, erdemden ve özgürlükten uzak bir hayat sürdürdüğünü ancak o son anda idrak edecektir.

İnsanın asıl yoksulluğu, yalnızlık ve aldatıcı şan ile şöhretin ardından koşarken geride bıraktığı, aslında kendisine ait olmayan mal ve mülkün gölgesinde gizlidir. Böylece, sahte arzuların ve boş sanrıların içinde kaybolmuş bir yaşam sürdürdüğünü o an anlayacaktır. Seneca, insanın kendisine zaman ayırması gerektiğini öğütleyerek, bireyin öncelikle yaşamını sorgulaması, hayat üzerine düşünmesi ve felsefeyi her şeyden üstün tutması gerektiğini vurgular. Ona göre hazların peşinde sürüklenen bir yaşam, ölüm anında hayıflanmalar ve pişmanlıklarla son bulur (Seneca, 2022a, s. 45-47).

Buna karşılık, aklın önderliğinde, irade sahibi ve erdemli olan bilge kişi, ölümü, mal ve mülk gibi dünyevi olanı her gün kendine hatırlatarak onu küçümser, ölümün her an yaklaştığının bilincinde yaşar. Bilge ölümü en soylu şekilde karşılayan kişidir. Hazlara yenilmiş, yaşamını gelişigüzel geçirmiş insan ise hem hayatı boyunca hem de ölüm anında memnuniyetsiz ve korku içinde kalacaktır. Seneca bahsetmiş olduğumuz hazzı yenik düşmüş, dünyevi zevklerin içerisinde kaybolmuş kişileri de “ÖLMEDEN ÖNCE

ÖLMÜŞLER” (Seneca, 2024, s. 206) sözleri ile tanımlamaktadır. Seneca, stoacı öğreti kapsamında ölümü, evrensel yasanın ayrılmaz ve zorunlu bir parçası olarak ele alır. Ona göre insan, yaşamını sürdürürken doğanın bir gerekliliği ve kendi varoluşunun doğal bir unsuru olan ölümü kabullenmelidir. Bu nedenle, ölüm olgusuna bu bağlamda ayrı bir önem atfetmek gerekir.

5.1.3. Zaman ve Ölüm Çözümlemesi

Seneca, evrenin belirli bir düzen içinde işlediğini ve bu düzenin bir gün kaçınılmaz olarak bozuluşa uğrayacağını ileri sürer. Bu süreci açıklarken, Stoacı felsefenin temel ilkelerinden biri olan ateş kavramına başvurur. İnsan yaşamını doğum, gelişim ve ölüm döngüsü içerisinde değerlendirir; bu süreçlerin doğa yasalarının zorunlu sonucu olduğunu belirtir. Seneca, insanın tanrısal bir yön taşıdığını ve bu yönün ruh aracılığıyla açığa çıktığını kabul eder. Bu nedenle, beden ölümüyle birlikte ruhun hemen yok olamayacağını savunur. Ona göre bilge bir insanın ruhu, bedensel ölümden sonra bir süre daha varlığını sürdürebilir. Ancak Stoacı düşünceye göre, evrenin döngüsel düzeninde meydana gelen büyük yıkım (kozmetik yangın) sırasında tüm ruhlar Tanrısal bütüne karışarak varlıklarını yitirir. Bu anlayış doğrultusunda gerçek anlamda ölümsüzlük yalnızca Tanrı'ya aittir. Bununla birlikte, Seneca ruhun doğasına ilişkin olarak Stoacı öğretiyle kısmen farklılaşır; ruhun ince, biçimlenebilir ve bedenden kolayca ayrılabilen bir yapıya sahip olduğunu ileri sürer. Seneca, ruhun esnek ve uyum sağlayabilen doğası sayesinde, evrensel yıkım sürecine kadar varlığını sürdürebileceğini ifade etmiştir (Pattabanoğlu, 2015, s. 144-146).

Seneca, kader anlayışı doğrultusunda insanları Tanrı'ya yönelik olumsuz düşünce ve yorumlardan uzaklaştırmayı amaçlamıştır. Kaderi zorunlu, önceden belirlenmiş ve değiştirilemez bir gerçeklik olarak ele alan Seneca, ölümün de bu bağlamda doğa tarafından belirlenmiş bir durum olduğunu vurgular. Ona göre, ölüm, yanlış düşüncelere neden olacak ya da tepki gösterilmesi gereken bir olgu değildir. Nasıl ki doğum kesin bir gerçeklikse, ölüm de aynı şekilde kaçınılmazdır ve doğanın yasası gereği insan bu gerçekle sakince yüzleşmeli, ona hazırlıklı olmalıdır. Toplumda çoğunlukla olumsuz bir izlenime sahip olan ölüm, aslında acı, korku ve kaygı gibi duygulardan kurtuluş anlamına gelir. İnançlı bir birey için ise ölüm, Tanrı'ya yaklaşmanın bir ifadesidir. Geldiği soluğa dönecek olan insan yasanın bilgisi ile kendisini ölüme hazırlamalıdır. Biçilen ömür kadar yaşayacak olan insanın yaşı genç,

yaşlı fark etmeksizin vakti geldiğinde hayatı son bulacaktır. Seneca bu bağlamda, insanın bilgi ve akıl rehberliğinde doğa yasasının farkına vararak ruhunu güçlendirmesi gerektiğini savunur. Olası zorluklar ve ölüm için dik duruşa sahip olan ruh ölümü dünyevi olanların içerisinde kabullenmiş, sakinliğe sahip olmuş bir şekilde korkmadan beklemelidir (Seneca, 2024).

İnsan yaşamı içerisinde ölümlü yanını unutup kaybolmuş bir halde yaşamını devam ettirmektedir. Halbuki var olan bir düzen içerisinde insan son anı geldiğinde ölümü hatırlamak yerine zaman ile sınırlı olan bu hayatında her saniye ölümüne doğru yürüdüğünün bilincinde olmalıdır. Felsefe, ölümün anlamını açıklarken, insanın yaşamını bilgelik rehberliğinde, en uygun ve erdemli biçimde tamamlamasını öğütler. Seneca ise, nasıl bir ölüm ya da nasıl bir vedanın söz konusu olması gerektiği sorusuna, felsefenin ve onun yaşam içerisinde sunduğu bilgeliğin ışığında en iyi şekilde yanıt vermektedir. Öğretilerini felsefenin ışık tuttuğu bilgiler ile şekillendiren Seneca insanın doğum ve ölüm arasında sürmekte olduğu maddi yaşamını ölüme ilerlerken nasıl şekillendirebileceği ve ruhsal dinginlik ile ölümü nasıl karşılayabileceğini aktarmaktadır. Ölüm ile hep birlikte olan ve ona ilerlemekte olan insan ölüm hakkındaki düşüncelerine yön vermeli, yaşamından elde ettiği izlenimlerine dikkat etmelidir (Pattabanoğlu, 2015).

Ahlak Mektupları adlı esrinin ilk mektubunda Seneca, zaman kavramını ele alarak işe koyulmuştur. Seneca'nın yazmış olduğu bu mektupları arkadaşı Lucilius'a olsa da aslında tüm insanlığın hayatı için önemli bir yere sahiptir.

Kimi zamanımız bizden zorla alınıyor, kimisi sinsice çalınıyor, kimisi de boşa akıp gidiyor. Umursamadığımız için uğradığımız kayıp da en yüz kızarıcı olanı. Dikkat edersen, hayatımızın en büyük bölümü kötü iş yapmakla, büyük bir bölümü hiçbir iş yapmamakla, tüm yaşamımız da yapmamız gerekenden başkasını yapmakla geçiyor. Zamana değer veren, gününün değerini bilen, her gün biraz daha ölmekte olduğunu anlayan bir kimse gösterebilir misin bana? (Seneca, 2024, s. 33).

Bu sözler aracılığıyla Seneca, ahlak temelli felsefesi doğrultusunda bireyin hem kendisini hem de içinde bulunduğu evreni anlamlandırabilmesi için, kendisine bahşedilen zamanı bilinçli bir şekilde değerlendirmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre insan, rastlantısal yaşantılara, geçici meşgalelere ya da kendisine ve çevresine değer katmayan uğraşlara yönelerek zamanını boşa harcamamalıdır. Zaman, insan yaşamındaki en kıymetli şeydir ve onu bilinçsizce tüketmek, insanın hem ahlaki

gelişimini hem de varoluşsal anlam arayışını hüsrana uğratır. Bu bağlamda Seneca, bireyin yaşamını anlamlı ve erdemli bir biçimde sürdürebilmesi için zamanın değerini kavraması gerektiğini savunur.

Bulunduğu ana odaklanması ve onu değerli kılması gereken insan zamanını iyi şekilde değerlendirmelidir. Seneca zaman için; *“bizim olan bir tek şey var: zaman. Doğa, yalnız bunu, bir tek bu kaçıcı ve kaygan şeyi vermiş bize;”* (Seneca, 2024, s. 33) ifadesinde bulunmuştur. Seneca, zaman kavramını insanın özgür iradesiyle doğrudan ilişkilendirerek, bireyin seçim ve tercihleri doğrultusunda şekillendirebileceği en değerli şeyin zaman olduğunu ifade eder. Ona göre, zaman, insan yaşamında en çok dikkat edilmesi gereken ve en kıymetli etkidir. Bu nedenle birey, zamanını kendini geliştirmeye ve erdemli bir yaşam sürmeye adanmalıdır. Aynı zamanda, yalnızca kendi zamanını değil, başkalarının zamanını da boşa harcamamaya özen göstermelidir. Hem kendi eliyle hem de başkalarının müdahalesiyle zamanın israf edilmesi, insanın manevi gelişimini ve yaşamının anlamını zedeleyen bir durumdur. Doğumu itibari ile ölümüne ilerlemekte olan insanın zamanın farkına varıp hayatını olumlu yönde, yararlı, değerli, kendisi için en iyi, kaliteli bir şekilde şekillendirmesi gerekmektedir. İnsan içinde yaşadığı ana dikkat etmeli ve ne geçmişte ne de gelecekte olmuş ve olacaklar içerisinde boğulmamalıdır. İnsan için önemli olan içinde bulunulan andır. Geçmiş değiştirilemez, gelecek ise insan için bilinmezliktir. Bu sebeplerden dolayı insan zamanını iyi kullanmalıdır (Seneca, 2024, s. 33-34).

Seneca, *“Ölüm gelir; seninle kalsaydı korkulacak bir şey olurdu. Ölüm zorunlu olarak ya gelmez ya da zorunlu olarak gelip geçer.”* (Seneca, 2016, s. 19) ifadesiyle, ölümün insan yaşamı ve zamanla olan zorunlu ilişkisine dikkat çeker. Seneca, bireyin içsel ölüm korkusunun zamanla olgunlaşarak azalacağını ve bu farkındalık sayesinde insanın yaşamını daha bilinçli biçimde yönlendirebileceğini vurgular. Hayatını değerli ve erdemli bir şekilde değerlendirmeyen kişi, ölüm anında çaresiz bir durumla karşılaşacak ve kontrolünü kaybetmiş biçimde tepkiler verecektir. Bu bağlamda, Seneca, bireyin ölümü sürekli hatırlayarak zaman içinde ona karşı bir farkındalık geliştirmesini ve ölümü kabullenmesini önerir. İnsan, hayatın geçici doğasının ve anlamının bilincine vardığında, yaşamını erdemli ve dolayısıyla mutlu bir biçimde sürdürebilecektir (Seneca, 2016, s. 18-21).

Geçip gitmekte olan yaşam ile zaman, insan için aynı doğrultuda seyretmektedir. Ölümün henüz çok uzak olduğunu sanan ve buna güvenerek yaşayan kişi, aslında yalnızca kendini aldatmaktadır. İnsan, doğumuyla birlikte ölüme doğru yol almaya başlar; bu nedenle zamanın kıymetini fark edip, yaşamını son anına dek bilinçli ve anlamlı bir şekilde biçimlendirmelidir. Hayatının son anına ulaşan biri artık geçmişe dönemez, geleceğe dair beklenti içinde olamaz ve yalnızca içinde bulunduğu ânı sorgulayarak ölümlle yüzleşir. Bu nedenlerle insan, zamanın akışkanlığının ve durmaksızın ilerleyişinin bilincinde olarak yaşamına dikkatle yön vermelidir. Yaşam ile zaman arasında kurulan bu doğru orantıda, doğasına ve doğaya uygun şekilde yaşayan kişi, ölüm anı geldiğinde içsel bir sükunetle onu karşılayacaktır (Yıldız, 2024, s. 62-83).

Zaman olgusu bağlamında güçlü bir çizelge oluşturan Seneca, doğum ile ölüm arasındaki süreçte, insanın dünya içindeki varoluşunu ve bu süreçte gerçekleştirdiği eylemler doğrultusunda yaşam felsefesini temellendirmektedir. Stoacı bilgelik ışığında Seneca, ölümün farkındalığıyla birlikte insana sunulan yaşam bilgisine vurgu yapar. Bilge kişi; tanrısal öngörü, yazgı ve talih kavramlarının bilincine vararak yaşamı boyunca zamanla uyum içinde hareket eder ve bu sayede tanrıya olan yakınlığını da sürdürebilir. Tanrısal öngörü ile yazgı, birbirinden farklı düzlemlerde yer alır: Tanrısal öngörü evren üzerindeki egemen güç olarak tanımlanırken, yazgı doğa yasası çerçevesinde ele alınır. Talih ise, insanın yaşamında karşılaştığı ya da karşılaşacağı olaylar karşısında boyun eğmesini gerekli kılan bir ilkedir. Bilge kişi, bu üç güç karşısında yaşamını şekillendirirken zorluklara direnç gösterir ve karşılaştığı durumlara hoşgörüyle yaklaşır. Bu çerçevede, Seneca'nın sınırlı bir Tanrı anlayışını savunduğu ve kötülükler karşısında Tanrı'nın sorumlu tutulmaması gerektiği görüşünü benimsediği görülmektedir. Bu üç gücün farkında olan insan, ölümün de yazgısal bir gerçeklik olduğunu idrak ederek onu bir kötülük olarak değil, olgunlukla karşılanması gereken doğal bir son olarak görmelidir. Yaşamını bu üç güç bağlamında şekillendirmesi gereken insan karşılaştığı ya da karşılaşabilecek olduğu olaylara, ölüme ve zamana karşı her zaman hazırlıklı olacaktır (Avar, 2019, s. 36-53).

“Nedir ölüm? Ya bir son ya da bir geçiş!” (Seneca, 2024, s. 220). Seneca, evrensel yangın sürecine kadar bilge kişinin ruhunun ölümsüzlüğünü sürdüreceğini ifade etmektedir. Bu bağlamda dile getirdiği düşünce, ölümün insan ruhunun özgürlüğüne

kavuşmasında bir geçiş ya da bedensel bir son olduğunu göstermektedir. Bedenin sınırları içinde hapsolmuş ruh, derin bir yaşam bilgisine eriştiğinde özgürleşir. Stoacı bilgelik çerçevesinde beden, ölçülü bir konumda değerlendirilirken; ruh, ruhsal dinginlik, eğitim ve güçlülük temelinde şekillenir. Seneca'nın öğretilerine göre insan, hazzardan arınmış, ölçülü bir yaşam sürmeli; toplumsal alışkanlıkların dayattığı sıradan yaşam tarzına kapılmadan, akıl ve bilgelik rehberliğinde yaşamın farkındalığına ulaşmalıdır. Doğası gereği ölüm sürecine doğru ilerleyen insan, yalnızca fiziksel bir yok oluşa değil, aynı zamanda ruhsal bir özgürleşmeye doğru yönelmektedir. Dönüşüm ve özgürlük süreci olarak ele alınan ölüm insanda korku uyandırmamalıdır. Doğası gereği en başından sahip olduğu bu olgu karşısında insan korkmamalı, hayıflanmamalı ve üzülmemelidir.

“Kendini önce ölüm korkusundan kurtar -ölüm bizi boyunduruk altında tutar” (Seneca, 2024, s. 293). Seneca'ya göre, insanın ölüme karşı geliştirdiği korku ya da dehşet duygusu, bireyin hem bedensel hem de ruhsal anlamda köleleşmesine neden olmaktadır. Seneca için insan öncelikli olarak ölüme karşı kendisini alıştırmalı, ölümü hatırlamalıdır. Ölümü normalleştirmiş kimse korkunun gem vurmuş olduğu yaşamına özgürlüğü getirecektir. Ölümünü unutmuş veya ölümünden kaçabileceği düşüncesine kapılmış olan her kimse doğasının ya da var olan yasanın bilincinde değildir. Aklın ve bilginin önderliğinde ölümün yaşamı boyunca peşinde olduğunun, ölümün onunla ya da önünde olduğunun farkında olmalıdır. İrade sahibi insan, yaşamına yön verirken ölümünde bilincini yitirmemelidir. İnsan yaşamda karşılaşmış olduğu dünyevi şeylere bağımlılık göstererek kaybetme korkusu içine düşecektir. İnsan doğumu ve ölümü arasındaki hayatını şekillendirirken kendi doğasının ve doğanın yasasının bilgisine ulaştığı takdirde erdemin yolundan gidebilecektir. Birey, arzuladığı mutluluğa yalnızca içsel huzura ulaşarak ve nesnelere karşı tutumunu dengeleyerek erişebilir; bu süreçte özgürlüğünü de kazanır. Bu bağlamda, ölüm olgusu da önemli bir rol oynar. İnsan, yaşamı boyunca zamanını bilinçli ve dikkatli bir şekilde kullanmalı, yoksulluktan korkmamalıdır; böylece haz ve dünyevi zevklerin peşine kapılmamış olur. Zevk ve haz odaklı bir yaşam süren kişi, kendi iradesini göz ardı ederek köleleşir ve hiç ölmeyecekmiş gibi bir yaşamın içine hapsolür. Ancak yaşamın sonuna yaklaşan ya da sona ulaşmış olan insan hem hayatı hem de ölümü için artık geç kalmış olacaktır. Bu nedenle insan, henüz yaşarken kendi ölümlülüğünün farkına varmalı ve ölüm gerçeğine hazırlıklı olmalıdır (Yıldız, 2024).

Seneca, “(...) oysa ölüm herkes için eşittir,” (Seneca, 2024, s. 230) ifadesiyle insanın doğası gereği sahip olduğu eşitliğe vurgu yapar ve toplumda sonradan oluşmuş sınıf ayrımları ile eşitsizliklerin, ölüm karşısında bir anlam taşımadığını dile getirir. Yaratılış bakımından eşit olan insanlık, yaşamın sonunda da aynı sona ulaşacaktır. Bu nedenle, insan ölümle yüzleşirken yaşamı boyunca edindiği bilgi ve deneyimlerin rehberliğinde sükûnet içinde olmalı; iyi bir yaşam sürerek hem yaşarken hem de ölürken içsel özgürlüğünü gerçekleştirebilmelidir.

5.2. Epiktetos

Epiktetos’un, MS 50 yıllarında Roma İmparatorluğu sınırları içerisindeki Hierapolis kentinde doğduğu kabul edilmektedir. Epiktetos’un annesinin bir köle olduğu, kendisinin de hayatının bir dönemine kadar köle olarak yaşadığı bilinmektedir. Epiktetos’un asıl ismi bilinmemekle birlikte Epiktetos ismi Yunanca “kazanılmış” köle (Akderin, 2022, s. 7.). ya da “satın alınmış” (Akdemir, 2016, s. 141.) anlamlarına gelmektedir

Roma döneminin ünlü filozofu olan Epiktetos’un maalesef hayatıyla ilgili net bir bilgi mevcut değildir. Epiktetos Roma İmparatorluk döneminin yöneticisi Neron’un kölesi olan güçlü ve zengin Epaphroditus’un kölesidir. Küçük yaşta Roma’ya geldiği düşünülen Epiktetos’un zayıf, çelimsiz bir vücuda sahip olduğu, fakir bir yaşam sürdüğü ve topal olduğu da söylenmektedir. Topal olduğu kabul edilen Epiktetos’un bu rahatsızlığının doğuştan ya da daha sonradan meydana gelmiş olduğuna dair söylemler bulunmaktadır (Çevik C. C., 2023a, s. viii). Fakat Epiktetos’un kölesi olduğu Epaphroditus’un kedisinin ayağının topal olmasında etken olduğuna dair aralarında geçen bir diyalog olduğu da bilinmektedir. Epaphroditus’un kölesi Epiktetos’u zorladığı ve ayağına bir tel takarak oynadığı aktarılmaktadır. Epiktetos “yapmayın kıracaksınız” sözlerini sarfetmiş olsa da bu davranışa devam eden Epaphroditus Epiktetos’un ayağını kırar. Ayağı kırılan Epiktetos baştaki söyleminde olduğu gibi aynı sakinlikte “size söylemiştim” sözlerini sarf eder. Böylelikle Epiktetos’un sakatlık durumunun zorbalığa ya da kötü muameleye maruz kalmasından ötürü kaynaklandığı düşünülmektedir (Dinçşahin & Karadayı, 2022, s. 46-47).

Epiktetos, yaşamını hâlâ köle olarak sürdürdüğü dönemde Stoacı filozof Musonius Rufus’un derslerine katılmış ve onun düşüncelerinden derin biçimde etkilenmiştir. Neron’un ölümünün ardından Roma İmparatorluğu’nun başına geçen Domitianus,

Roma'daki tüm filozofların sürgün edilmesini emretmiş, bu gelişme üzerine Epiktetos'un da MS 94 yılından önce azat edildiği düşünülmektedir (Çevik C. C., 2023a, s. vii-x). Yunanistan'ın kuzeyine Nicopolis'e giden Epiktetos kendisine bir okul kurmuştur. Birçok güçlü Romalı öğrenciye sahip olan Epiktetos felsefesini yaşam biçimi haline getirmiştir. Epiktetos, hocası Rufus'tan aldığı eğitim sayesinde felsefeye dair anlayışını geliştirmiş; bu süreç, onun düşünce ve karakter yapısının şekillenmesinde önemli bir etken olmuştur. Bizzat kendi kaleme aldığı eseri bulunmayan Epiktetos'un öğretilerine öğrencisi Arrianus'un kaleme almasıyla ulaşabilmekteyiz. Sokrates gibi felsefesini kaleme almamış olan Epiktetos'un öğretilerini ve sohbetlerini *Söylevler* ve *El kitabı* olarak öğrencisi Arrianus bir araya getirmiştir. Geç dönem stoa felsefesinde etkili bir üne sahip olan Epiktetos, yaşamın ona getirdiklerini sükunetle karşılamış ve belli bir süre köle olarak yaşam sürmesine rağmen felsefe ile yaşantısına yön vermiştir (Çevik C. C., 2023a, s. ix-x).

Oldukça etkili bir üne sahip olan Epiktetos, felsefesi ile yaşamındaki seçim ve tercihler doğrultusunda bu ünün gerekçelerini açıkça ortaya koymuştur. Sade, ölçülü bir yaşamı benimsemiş olan Epiktetos köle olma durumu karşısında isyan etmeyerek konumunu en iyi şekilde karşılamıştır. Epiktetos'un felsefesinde insanın yaşamı içerisinde Seneca'da olduğu gibi zorluklar karşısındaki duruşu, sakinliği ve ruhsal dinginliği koruyabilmek önemlidir. Onun felsefesi mutluluk için bir reçetedir. Epiktetos toplumsal normlar doğrultusunda insanın hayatını şekillendirmek zorunda olmadığını da göstermiştir. Doğuştan gelen yaşam şeklinin değişimini göstermiş olan Epiktetos erdemli bir yaşamın insanı mutluluğa ve içsel dinginliğe ulaştırabileceğini aktarmıştır. Bir köle iken felsefe ile tanışmış olan Epiktetos insanın bedenlen köle olsa bile zihinsel olarak nasıl özgür olabileceğini de göstermiştir. Epiktetos'un felsefeye olan tutumu ve benimsemiş olduğu yaşam felsefesini herkese göstermiş olması da felsefenin değiştirici, dönüştürücü yönünün göstericisi olmuştur. Köle olarak hayata başlamış olan Epiktetos kölelikten, filozofluğa geçiş sürecini düşünce yapısı ve yaşam tarzı ile asıl, gerçek özgürlüğün mümkünatını göstermiştir. Köle olarak belli bir süre yaşamış olan Epiktetos ona ait olanlar dahilinde içsel olarak iradesi ve aklın desteğiyle özgürdür. Öğretilerini kendi yaşamında da uygulayan Epiktetos, insanı bir tiyatrodaki aktöre benzetir; bu nedenle, kişi yaşam sahnesindeki rolünü bilinçli ve erdemli bir şekilde yerine getirmelidir (Epiktetos, 2023a, s. 7). Epiktetos'un bu düşüncesinin altında insanın bireysel ve toplumsal yönü içerisinde sorumluluklarının olduğu

düşüncesi yatmaktadır. Kendisinin de köle olduğu dönemde adı bir taşkınlık veya isyanda geçmemiştir. Efendisinin ayağını kırmasında bile sakinliğini koruyup total olmasını engel olarak görmemiştir. Devletin iktidar değişikliği sonucu sürgün edilen Epiktetos karşılaştığı durumu iyi yönde şekillendirip değerlendirmiştir. Bu öğretiler bağlamında Epiktetos insanın yaşamı içerisinde karşılaşılabilecek olduğu olaylar karşısında nasıl bir yol izlemesi gerektiğini anlatmaktadır. Çünkü Epiktetos için felsefe sayesinde edinilen bilgi yaşama uygulanmalı, eylemlere dökülmelidir (Epiktetos, 2023a).

5.2.1. Tanrı, Doğa ve İnsan

Erdemli bir yaşamı amaç edinen Epiktetos'a göre, iyi ile kötü ve doğru ile yanlış arasındaki ayrımı yapabilmek hayati öneme sahiptir. Tanrı, doğa ve insan kavramlarına ilişkin geliştirdiği tanımlamalar ise bireyin yaşamı boyunca gerçekleştireceği eylemlere rehberlik etmede temel bir rol oynar.

Epiktetos, evrenin kusursuz uyumu ve düzeni bağlamında *Tanrısal öngörü* kavramını ele alır. Ona göre evrende hiçbir şey rastlantısal değildir; her şey Tanrı'nın akıl ve düzen ilkelerine göre varlık bulur. Epiktetos, doğa içindeki varlıklar arasındaki karşılıklı ilişkileri inceleyerek, Tanrısal öngörünün bu ilişkilerdeki uyum aracılığıyla kavranabileceğini savunur (Yalman, 2023, s. 15.). Bu bağlamda öngörü, evrendeki düzenin ve amacın insan akli tarafından anlaşılabilmesini sağlayan bir ilkedir. İnsan, doğadaki bu düzeni gözlemleyerek Tanrı'nın evreni nasıl yönettiğini kavrayabilir.

Epiktetos, Tanrısal öngörünün anlaşılabilirliğini göstermek amacıyla insan ve hayvan arasındaki ilişkiyi örnek verir (Yalman, 2023, s. 15.). Hayvanlar, insanın yaşamını sürdürebilmesi için doğa tarafından belirli bir amaçla yaratılmıştır; aynı zamanda doğa, hayvanların kendi ihtiyaçlarını da karşılayacak biçimde düzenlenmiştir. Bu karşılıklı fayda ilişkisi, evrendeki hiçbir şeyin boşuna yaratılmadığını ve Tanrı'nın her şeyi belirli bir amaca göre düzenlediğini ortaya koyar. Böylece doğanın uyumu, Tanrısal aklın evrendeki yansıması hâline gelir.

Epiktetos, Tanrı'nın evreni nasıl yarattığını ve doğayı hangi yasalarla yönettiğini açıklamaya çalışırken, Stoa felsefesinin temel kavramlarından biri olan *öngörü* anlayışını merkeze alır. İnsan, doğa içindeki nesnelerin farklılıklarını ve birbirleriyle ilişkilerini kavrama yetisine sahip akıl varlığıdır. Bu akıl sayesinde insan, doğadaki

düzenin ardında bir yönetici aklın yani Tanrı'nı varlığını sezebilir. Doğadaki mükemmel düzenin kendisi, Tanrı'nın aklının bir yansıması ve Tanrısal öngörünün bir kanıtıdır. Epiktetos'a göre insan, doğayı anlamak suretiyle Tanrı'nın bilgisine yaklaşabilir; çünkü doğayı bilmek Tanrı'nın iradesini anlamakla eşdeğerdir. İnsan Tanrısal yönü, aklı ve iradesi ile yaşamına yön vermelidir. İnsan olur da aklının ve iradesinin yetkinliğini yok sayar ise geriye sadece hayvansal yönü olarak bulundurduğu bedeni kalacaktır. Hayvanlar dürtüleri doğrultusunda hareket etmektedir. Epiktetos Tanrısal yönünü yok sayan insanın yaşamını dürtülerinin peşinde idame ettireceğini ifade eder. Dürtülerine yenik düşen ve eylemlerini ya da karşılaştığı olayları aklın süzgecinden geçiremeyen kişi, Tanrı'nın koyduğu yasa ve doğanın düzeninin dışına çıkmış demektir. Bu doğrultuda insanın erdemli bir yaşam sürebilmesi için Epiktetos Tanrı ve doğa bakımından insan konumuna açıklık getirecektir. İyinin veya kötünün, doğrunun ya da yanlışın ayırımını yapması gereken insan Tanrısal yönü ve doğanın bilgisi dahilinde doğasına uygun yaşamaya özen göstermelidir. Doğa ile bağlılığının farkına varmış kimse Tanrısal yanının da bilincinde olabilecektir (Yalman, 2023, s. 13-18).

(...) kimileri tanrıların hiç olmadığına inanır, kimileri varolduklarına inanır ancak aynı zamanda dünyada olup bitenlere hiç müdahale etmediklerini, herhangi bir fikir sahibi olmadıklarını ve burada olanlara hiç aldırmadıklarına inanır. Üçüncü bir kesim ise onların varolduklarını ve düşündüklerini ancak düşünce ve eylemlerinin yalnızca büyük olaylar hakkında, tanrısal işler olduğunu dünyayla hiçbir ilgilerinin olmadığını düşünür. Dördüncü bir kesimde vardır ki bunlar tanrıların hem var olup hem de yerde ve göklerde onlara karıştıklarını ancak alelade işlere hiç müdahale etmediklerini iddia eder. Ulysaea ve Socrates'in de içinde bulunduğu beşinci kesime gelince onlar tanrılara şöyle seslenir; 'senin bilgin dahilinde olmayan hiçbir davranışta bulunamam' (Akdemir, 2016, s. 97).

Epiktetos, Tanrı konusunda, yukarıda yer alan beşinci kesim ile ortak bir görüş paylaşır. Ona göre erdemli ve doğaya uygun bir yaşam ancak Tanrıya şükran duyarak ve onun yolundan ilerlemekle mümkündür. Epiktetos için Tanrı, iyiliğin kaynağıdır. "Doğrunun, bilginin ve zekânın" bulunduğu yer Tanrının doğasını ifade eder. Tanrı ve insan arasında kesin bir ayırım görmeyen Epiktetos, "*sahip olduğum akıl senin sahip olduğun ile aynıdır. Ben sana ait bir parçayım*" (Akdemir, 2016, s. 98) sözleriyle düşüncesini dile getirmiştir. Ona göre "*bir insan bu ilkenin gerektirdiği gibi yaşamaya başlayabilirse, ilk varlık olan Tanrı'nın bedeninden geldiğimizi ve onun diğer bütün insanların ve tanrıların babası olduğuna inanırsa, kendisi hakkında asla bayağı ve*

alçaltıcı fikirlere kapılmayacaktır” (Akdemir, 2016, s. 104). Epiktetos’un bu söylemi insanın Tanrısal yönüne dikkat çekerek evrensel bir insan, akrabalık ilişkisini ortaya koymuştur.

İnsana Tanrı tarafından bahşedilen akıl ve irade yetisi, bireysel ve toplumsal düzlemde akıl yürütme, sorgulama, kendi doğasının farkına varma ve çevresine yönelik bakış açısını dönüştürme olanağı sunarak insanı iyi olana yönlendirmektedir. Tanrı’nın yüce bir yönetici ve iyilik kaynağı olarak tasavvur edilmesi, insana verilen akıl yetisinin doğru ve iyi olana ulaşmada en temel araç olduğunu göstermektedir. Aklın rehberliğinde ortaya çıkan uygun davranış biçimi, aynı zamanda doğaya uygun yaşamdır. Akıl yolunda ilerleyen insan, iradesini dışsal etkilere karşı güçlendirmek suretiyle karşılaşılabileceği zorlukların üstesinden bilgelik ve kararlılıkla gelebilmekte ve böylece net bir sonuca ulaşabilmektedir (Akdemir, 2016, s. 100-102).

Epiktetos için insan Tanrısal yanı ile akıl ve irade sahibi, özgür bir yapıya sahiptir. Epiktetos insanın yaşamı içerisinde öncelikli olarak olaylar ya da olgular karşısında kendisine ait olan ve olmayanlar üzerine ayırım yapmasını öğütlemektedir. Akıllı ve iradesi ile insan, hayatına yön verirken iyi ve kötü olanın da ayırımında bulunabilecektir. Doğa içinde var olan görünümlere sahip olan kişi, bu görünümleri olduğu gibi kabul etmek yerine değerlendirmeye alarak sorgulamalıdır. Böylelikle, tanrısal yöne sahip birey eylem ve düşüncelerine yön verebilecektir. Doğaya ve kendi doğasına uygun davranması gereken insan için Epiktetos, hazlara, tutkulara ve öfkelere karşı düşüncelerine ve eylemlerine dikkat etmesini öğütlemektedir.

Epiktetos insanı yaşamı içerisinde bir aktöre benzetmekte ve bulunduğu konumu en iyi şekilde sergilemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Tanrı’nın hükmünün sürdüğü ve insanın dışsal olaylar karşısında değiştirme gücünün bulunmadığı düşüncesiyle, Epiktetos bireyin içsel olarak kendisine hâkim olması gerektiğini ifade eder. Olaylar karşısındaki duruşu ve aklının etkinliği sayesinde insan nasıl eylemesi gerektiğini bilecektir. Epiktetos’a göre insan, karşılaştığı durumları ve olayları izlenimleri aracılığıyla algılar ve bu algılara akıl ve iradesiyle tepki verir. İnsan, kendi içsel yetileriyle bu izlenimleri yönetme kapasitesine sahiptir; dışarıdan bir müdahale, kişinin kendi iradesine doğrudan etki edemez. Bu nedenle, kişi harekete geçmeden önce, öncelikle kendi içinde var olan algıları ve değerlendirmeleri bilinçli bir şekilde gözden geçirerek akıl ve irade ile yönlendirmelidir. Bu süreç, bireyin erdemli ve doğru

bir şekilde hareket etmesinin temelini oluşturacaktır. Böylelikle kişi hayatı boyunca aklı ile yapmış olduğu ayrımlar doğrultusunda ve karşılaşabilecek olduğu olaylar karşısında aklı ve iradesinin etkinliği ile iyi ve kötü üzerine ayrımlarda bulunabilecektir. En büyük erdemin bilgelik olduğu düşüncesi doğrultusunda, Epiktetos insanın yaşamı boyunca edindiği bilgiyle doğa içerisindeki yerini ve ahlaki yönünü kavrayarak erdem yolunda etkin olabileceğini ifade etmektedir. İnsan aklı ve iradesi dahilinde yaşamını şekillendirirken hem bulunduğu konumu hem de kendisini etkin bir yapıda sunabilecektir (Epiktetos, 2023a, s. 1-26).

Epiktetos'un yaşamı bu bağlamda ele alındığında, öğretileri doğrultusunda kölelik koşulları altında dahi etkin bir varlık olduğunu ve özgür bir içsel duruma sahip olduğunu göstermektedir. Epiktetos, filozof kimliğiyle kendi öğretileri çerçevesinde yaşamını anlamlandırmaktadır.

5.2.2. Özgürlük Anlayışı: Kölelikten Filozofluğa

Stoa felsefesinin bireysel yönünden toplumsal yönüne olan sürecinin olgunlaşmış örneğinde Epiktetos yer almaktadır. Epiktetos, insanın bireysel ve toplumsal yönünü şekillendirerek yaşamda izlemesi gereken süreci açık bir şekilde değerlendirmiştir. Zenon'dan itibaren, Stoa felsefesinin temelinde yer alan öğretilerin geç dönem stoa felsefesine kadar temellendirildiği aşıkardır. Geç dönem stoa felsefesinde ahlak (etik) alanında yoğunlaşan öğretiler insanın toplumsal yönüne ağırlık vererek yaşamını şekillendirmesinde etken olmuştur. Epiktetos Seneca'da da olduğu gibi temel öğretilerden şaşmayarak bizlere bir izleni sunmuştur.

Erken dönem Stoa felsefesinin doğaya uygun yaşam anlayışından yola çıkarak Epiktetos, insanın doğaya uygun yaşayıp, eylemlerini aklın süzgecinden geçirerek hayatına yön verdiği taktirde mutluluğu elde edebileceğinden söz etmiştir. Bu noktada insanın aklına “yasalara tabi olan insan nasıl özgür olabilir?” sorusu gelmektedir. Epiktetos öncelikli olarak kusursuz olan evrenin sahibi Tanrıdan söze başlayarak Tanrısal yöne sahip olan insanın erdemli bir yaşam sürmesini gerekli kılar. İnsan öncelikli olarak kendisine yaklaşıp kendini tanıyıp bilmelidir. Akılsal yöne sahip olan insan bu yönüne uygun davranışlar sergileyerek yaşamalıdır. Eğer insan aklını inkâr eder ve gelişigüzel bir yaşam sürer ise hayvansal bir yöne eğilim gösterecektir. Epiktetos eğer ki Tanrıyı görmek ve bilmek istiyorsanız etrafınıza bakın bu muazzam kusursuz ve düzene sahip olan evrene bir dönüp bakın demektedir (Epiktetos, 2022b,

s. 61-63). Epiktetos'un bu öğretileri doğrultusunda, "Erdemli bir yaşam nasıl sürdürülür?" veya "Eğer böyle bir yaratıcının varlığı mümkünse, karşılaştığım zorlu olaylara karşı nasıl bir tutum takınmalıyım?" gibi sorular akıllarda belirecektir.

Epiktetos öncelikle insanın kontrolüne dahil olan ve olmayan ya da ona ait olan ve olmayan olaylar üzerine bir ayırımıda bulunur. Elimizde olanlar ve olmayanlar ayırımında bulunan Epiktetos, insanın elinde olanlar; eğilimlerimiz, isteklerimiz, duygularımız, düşüncelerimiz, davranış ve bakış açılarımızdır. Elimizde olmayanlar ise; şöhret, mal, mülk, mevki, güç gibi irade dışı isteklerdir (Epiktetos, 2022b). İrade sahibi olan insan özü itibarıyla elinde olanlar konusunda hürdür. Fakat elinde olmayanın isteğini gütmekte olan insanın ise bu isteklerini elde etmesi oldukça güçtür. Şayet insan elinde olmayanların peşinden koşup arzular ise elinde olanı yok sayıp mutluluk ve özgürlükten uzaklaşıp onları kaybedecektir. Öncelikli olarak insan onu insan yapan yönünün farkına vararak insanlığının dışına çıkmamalıdır. İradesi sayesinde istek ve arzularına gem vurabilecek olan insan, seçim ve tercihlerini kendini kaybedeceği, korkuya düşeceği olgulara bırakmamalıdır.

İnsanın asıl gayesi kendisinin farkına varma ve insan olarak insanlığın gerektirdiği amaca uygun hareket etmeyi kendisine hatırlatmasıdır. Bedensel olana yenik düşmeyerek içsel yönüne önem veren insan ruhunu besleyecektir. Bedeninin ihtiyaçlarını yeterli ölçüde karşılayıp, ölçülü, sade bir yaşamı benimseyerek özgürlüğüne ve mutluluğuna ulaşabilecektir. Epiktetos arzuları yok saymayı öğütlemektedir. Arzularını yok sayan insan gaflete düşmeyerek elinde olanı bilip elinde olmayana yönelmeyecektir. Elinde olmayana yönelen insan korkuya esir düşecektir bu yüzden elinde olan ve olmayanların ayırımını iyi yapmalıdır (Epiktetos, 2022a).

Asıl özgürlük insanın iradesi ile olayların kendisine sunmuş olduğu bu olguları kontrol edebilmesinde yatmaktadır. Düşünce ve eylemlerinden sorumlu olan insan, akıl ve iradesinin birlikteliği sayesinde özgürlüğünü kısıtlayacak hiçbir dışsal etkene tabi değildir. Ona ait olanın bilincinde olan insan toplum içerisinde mevcut olan özgürlük ve mutluluk sınırlarından sıyrılabilir. İnsanın alışagelmış ve toplum içerisinde gördükleri doğrultusunda oluşan yargıları insanı gaflete düşürmektedir. İnsan hem iradesinin hem de olması gerekenin bilincine eriştiği takdirde iyi ya da kötü yargıların ayırımında bulunabilecektir. Öğretilmiş, alışagelmış olan yargılar sebebiyle var olan

şeylere yüklenmiş olanın sadece yargılardan ibaret olduğunun bilincinde olacaktır. Aslında var olan şey, nesnenin görünen halidir; iyi ya da kötü olarak sınıflandırılması ise yargılarımızın sonucudur. Örneğin, insanın ölümden korkması, ölümün kendisinden değil, ona ilişkin sahip olunan korku ve dehşet yargısından kaynaklanır. Bu durum, insanın ölüme karşı sürekli bir korku ve kaçma isteği beslemesine neden olur. Ancak kendi doğasının farkında olan birey, doğası gereği ölümünün bilincinde olmalı ve bunu kendine hatırlatmalıdır. İnsan hem kendisinin hem de çevresindeki varlıkların, doğaları gereği geldiği yere geri döneceğini bilmelidir (Bakış, 2015, s. 174-178).

Kendi doğası ve varlıkların özü gereği, bunlara hükmetme ya da değiştirme gücü insana ait değildir. Burada karşımıza fani bir varlık olduğunu unutan insan çıkmaktadır. Doğasının bilincini yitirmiş bir kimse kendisinden tamamen uzaklaşmış ve toplum içerisinde dünyevi olan dürtüler arasında kaybolmuş olduğunu göstermektedir. Kişi dünyevi, bedensel zevklerin gelip geçici olduğunun farkına vararak kendisine dönmelidir. İnsan kendisini mutluluk ve özgürlük sanrılarından hakiki mutluluk ve özgürlük içerisine sokmalıdır. Yaşamının sonuna yaklaşan insan, bedeni gibi yok olmaya mahkûm olan şeyler üzerine odaklanmamalıdır. Şeyler hakkında oluşmuş olan yargılarına dikkat edip, kontrol etmelidir (Bakış, 2015, s. 174-178).

İnsanın yaşayacak olduğu olaylar üzerine kendisini geliştirmesi için önemli ayrımlarda bulunan Epiktetos için *“İnsanın en büyük erdemi doğaya uyum sağlamasıdır. Bu sayede insan hem kendini hem de çevresini daha iyi tanır ve gelişir.”* (Epiktetos, 2023b, s. 23). Stoa felsefesinin temel ilkelerinden birini yansıtan bu görüş doğrultusunda, Epiktetos insanın kendisine ait olan yetenekleri için övünmesi ve mutlu olması gerektiğini vurgulamaktadır. Epiktetos’a göre insanın görevi *“(...) kendi varlığını başkalarınıninkine göre değil, kendi yetenek ve erdemleri ile tanımlaması; doğayla uyum içinde yaşayarak hem kendine hem de çevresine iyilik yapması gerektiğidir.”* (Epiktetos, 2023b, s. 25). Bu anlayış doğrultusunda insan, kendisine ait olmayan şeyler için ne sevinç ne de hüznün duymamalıdır. Epiktetos’a göre hem kendi içsel yasasına hem de doğanın yasalarına sadık kalan ve bunları anlayan insan, yalnızca kendisine değil, çevresine de yarar sağlayacaktır.

“İnsanın en büyük erdemi doğaya uyum sağlamasıdır. Bu sayede insan hem kendini hem de çevresini daha iyi tanır ve gelişir.” (Epiktetos, 2023b, s. IV. 23). Bu sözü bağlamında Epiktetos insanın kendini tanıma ve bilme eyleminden söz eder. Kendi bilgisine sahip olan insan artık ona ait olan ile olmayanın ayrımını yapabilecektir. Epiktetos bu doğrultuda *“Hiçbir şey için ‘Onu kaybettim’ deme, fakat, ‘Onu geri verdim’ de.”* (Epiktetos, 2022a, s. XI, 20.) ifadelerinde kendi doğası dahilinde yaşaması gereken insan kendisinin elinde olan ve olmayanlar üzerine bilgi sahibi olması gerektiğini aktarmaktadır. Elinde olmayanlara karşı arzu besleyip elde edemediğinde öfke ve nefret beslememelidir. Epiktetos bu bağlamda insanın nefret ve öfke durumunu yersiz bulmaktadır.

Kendi bilgisine ve kendisine ait olan ile olmayanın ayrımına ulaşmış olan insan etrafındaki şeylere karşı bir tutum geliştirmelidir. Epiktetos şöyle der: *“İnsanlar, şeylerden değil, şeylerle alakalı oluşturdukları prensipler ve fikirlerden dolayı rahatsız olurlar.”* (Epiktetos, 2022a, s. V, 14.). Bu ifadesiyle, bireyin karşılaştığı olaylar karşısında önceden edinilmiş yargılarını nesnelere ve durumlara yansıtmasından kaynaklanan rahatsızlığa dikkat çekmektedir. Kişinin, arzu ettiği gibi gerçekleşmeyen olaylara karşı beklenti içinde olması ise yalnızca onu mutsuzluk ve sefaletle baş başa bırakacaktır. Epiktetos şeyler üzerine düşüncelerini şöyle ifade etmiştir: *“nasıl oluyorlarsa öyle olmalarını iste, böyle yaparsan her zaman mutlu olursun.”* (Epiktetos, 2022a, s. VIII, 17.). Epiktetos olayları olduğu gibi kabul etmeyi buyurmuştur. İnsan, yaşamı boyunca kendisine ait olmayan ya da üzerinde hakkı bulunmayan şeyler için arzu ya da istekte bulunursa, bu durum kaçınılmaz olarak mutsuzluğa yol açacaktır. Epiktetos, bireyin kendisini bile isteye mutsuzluğa sürüklemesi yerine, elinde olanı kendi ölçütleri doğrultusunda değerlendirmesini öğütler. Arzularının peşinden giden kişi, yalnızca mutsuzluğa değil, aynı zamanda köleliğe de mahkûm olur. Bu düşünce bağlamında, Epiktetos’un dışsal kölelik ile içsel özgürlük arasındaki ayrımı belirgin biçimde öne çıkarmaktadır.

Epiktetos için asıl özgürlük arzuların kontrol edilmesinde yatmaktadır. Ruhu etkileyecek olan bu istekler bizler tarafından kontrol edilmelidir. İnsan yaşamış olduğu olaylar üzerine hayıflanmamalı ve onları olduğu gibi kabul etmelidir. Başına gelmiş olan olaylar üzerine çıkarımlarda bulunup iyi yönünden bakmalıdır. Aç gözlülükten, övünmeden uzak durup hazzlara yenik düşmemelidir (Epiktetos, 2022c).

Epiktetos'un özgürlük ve irade anlayışı birbiri ile bağlantılı kavramlardır. İrade sahibi insan özgürlük sahibidir. İnsan iradesine bağlı olan konularda özgürdür. İradesi dışında seyretmekte olan durumlar karşısında insan şeylerin doğasına göre hareket etmelidir. Epiktetos, iradeyi içsel ve dışsal alan olarak ikiye ayırmakta; içsel alanın en iyi şekilde geliştirilip güzelleştirilmesi gerektiğini, dışsal alanın ise yalnızca denetim altında tutulmasıyla yetinilmesi gerektiğini savunmaktadır (Bakış, 2015, s. 174). Öğreti bağlamında özgürlüğün temeli olan irade dışarıdan gelebilecek zorlamalara esir düşmemektedir. Epiktetos iradenin yetkinliğini içsel olan yönde kullanarak asıl gerçek özgürlüğün bu şekilde mümkün olabileceğini savunmaktadır. Epiktetos, bireyin hem psikolojik hem de toplumsal yönüyle ilişkili olarak ahlaki anlamda özgürlük anlayışına değinmektedir. Bu bağlamda, içsel irade alanına öncelik vermesi, onun dışsal olayları tamamen yok saydığı anlamına gelmez.

Epiktetos, insanda tanrısal öğeler bulunduğunu vurgulayarak, kişinin böbürlenmeden kaçınması gerektiğini ifade eder. Ona göre, bir insanın herhangi bir konuda bilmiş tavırlar sergilemesi hem kendi içinde şüphe duymasına hem de çevresindekilerin ondan kuşkulanasına ya da tepki göstermesine yol açacaktır. Ayrıca Epiktetos, iradenin hem dışsal şeylere hem de kişinin kendisine uygulanmasının güçleşeceğini belirterek, insanın kendisine karşı dikkatli olması ve dışarıya karşı da kendinden emin tavırlar takınmaktan kaçınması gerektiğini dile getirir. Ona göre insan, sahip olduğu iyi nitelikleri kaybetmemek için toplumda saygınlık kazanma adına zenginlik, mal ve mülk ihtiraslarına kapılmamalıdır (Epiktetos, 2023a, s. 10).

Epiktetos, insanın utanmaz, sahtekâr ve onursuz bir yaşam sürmesi yerine; sadık, güvenilir, dürüst ve kendine güvenilir bir birey olmasını öğütler. İnsanın bir öncelik edinmesi gerekiyorsa, bu öncelik Tanrı'nın uygun gördüğü en iyi tavır ve yaklaşımı benimsemek olmalıdır (Epiktetos, 2023a, s. XXII, 9.). Epiktetos'a göre kişinin sırf birine hoş görünmek ya da yaranmak için dışarıya yönelmesi, kendi değerini kaybetmesine neden olur. Bu anlayışı, şu sözlerle ifade etmiştir: “(...) *birine filozof görünmek istiyorsan, kendine görün, bu yeterli olacaktır.*” (Epiktetos, 2023a, s. XXIII, 9.).

İnsanın duruşunu ve iyi özelliklerini bozmaması gerektiğini öğütleyen Epiktetos, erdemli bir yaşamı merkeze almaktadır. Ona göre insan, kendisi için faydayı yine kendi içinde aramalıdır. Dışsal unsurlar, kişiyi yolundan uzaklaştırarak çıkmaza sürükler. Bu

nedenle erdemli bir yaşam süren, kendi içindeki iyi yönlerle hareket eden kişi, nefesine yenik düşmeyip hazlara kapılmadığında aklı ve iradesiyle ilerlemenin işaretlerini gösterir. Epiktetos bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

Kimseyi kınamaz, kimseyi övmez, kimseyi suçlamaz, kimsede kabahat bulmaz, önemli biriymiş ya da bir şey biliyormuş gibi kendinden bahsetmez. Kendisine zorluk çıkarıldığında ya da engellendiğinde kendini sorumlu tutar. Kendisini övene tebessümle bakar, kınandığında kendisini savunmaz. Tam iyileşmemiş bir hasta gibi hareket eder, tedavinin bir aşamasını sekteye uğratmamaya çalışır. Bütün arzusundan kurtulmuş, kendine bağlı olup da doğaya aykırı olan şeylerden yüz çevirmiştir. Herhangi bir şeye dürtüyle yaklaşmaz. Aptal ya da cahil görünmeyi umursamaz. Sözün özü, kendini tetikte bekleyen bir düşmana karşıymış gibi kendine karşı korur. (Epiktetos, 2023a, s. XLVIII, 23).

Zihinsel özgürlüğü temel alan Epiktetos, aynı zamanda dışsal unsurların da ölçülü, kontrollü ve ihtiyaç duyulduğu kadarıyla kullanılmasını savunur. Bu ayrımları savunmasının gerekçesi, yaşamının bir dönemini köle olarak geçirmiş ve insanların doğuştan sahip oldukları toplumsal konum üzerinde kontrolünün sınırlı olduğunu gözlemlemiş olmasıdır. Epiktetos, insanın hayatı boyunca sürdürdüğü mutluluk ve özgürlük arayışını felsefî öğretisi aracılığıyla temellendirmiştir. Daha sonrasında ise toplum içerisinde bireyin önemini de vurgulamakta olan Epiktetos erdemli bir yaşam içerisinde hem bireyi içsel olarak hem de toplumsal olarak güçlendirip, etkin kılmayı amaçlamıştır. Epiktetos'un içsel ve dışsal irade eğitimi insanın düşünce dünyası içerisinde etkin rol oynayabilecek bir öğretilerdir. Toplum içerisinde bireyin, çevresindekilerin davranışlarını sorgulamadan taklit etmesi; onun kendi özünden uzaklaştığının, yaşam amacından saptığının ya da hiç amaç edinmemiş olduğunun bir göstergesidir. Epiktetos'un ortaya koyduğu içsel ve dışsal alan ayrımı, bireyin hem kendisiyle hem de çevresiyle olan ilişkilerinde dönüşüm ve gelişim açısından önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle psikolojik sorunlar yaşayan bireylerin içsel olarak iyileşmesinde ve toplumsal düzlemde yaşamlarını yeniden şekillendirmelerinde bu öğretinin katkısı büyüktür. Toplumda birbirinin tekrarı niteliğinde sürdürülen yaşam biçimleri, bireylerin arzularına ve tutkularına esir düşmesiyle birlikte hem zihinsel hem de bedensel anlamda köleleşmelerine neden olmakta; bu durum Epiktetos'un öğretilerinin günümüzdeki önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. (Bakış, 2015).

Ahlak temelli felsefesinde Epiktetos, insanın erdemli bir yaşam sürmesiyle özgürlüğünü elde edebileceğini aktarmaktadır. Bu bağlamda Epiktetos'un içsel

özgürlüğe ulaşmasını öğütlediği insanın ölüm karşısındaki duruşu da önemlidir. İnsanın birçok konuda korkuya, endişeye kapılmasında ya da tamamen duygularına, hazlarına yönelik davranışlar sergilemesinde ölüm üzerine oluşmuş olan yargılarının önemi büyüktür. Bu bağlamda Epiktetos'un günümüze ulaşmış olan söylemleri dahilinde ölüm korkusu insan yaşamı için değer teşkil etmektedir.

5.2.3. Düzenin Bir Parçası Olarak Ölüm: Kayıp Değil İade

Epiktetos, ruh ve beden ayrımı temelinde ahlak alanındaki öğretilerine yoğunlaşmıştır. Tanrısal yönü çerçevesinde, insanın doğanın ve kendi doğasının zorunlu yasaları doğrultusunda bedensel yönüne değil, ruhsal yönüne daha dikkatli ve özenli bir biçimde yönelmesi gerektiğini savunur. Bilgi edinme yetisine sahip olan insan, araştırdığı ve aklının süzgecinden geçirdiği bilgileri yaşamına aktarma konusunda titizlik göstermelidir. Epiktetos, yaşamını şekillendirmesi gereken insan için öncelikli olarak kendisine bağlı olan ve olmayan şeyler bağlamında ayırımıyla insana kolay bir başlangıç sunmaktadır. Epiktetos günümüze ulaşmış olan eserleri ile insanın elinde olan ve olmayanlar üzerine anlatımlarda bulunarak erdemli, bilge bir yaşama ışık tutmaktadır. Hayatı boyunca karşılaştığı olaylar karşısında izlemesi gereken veya uygulaması gereken tutumlar üzerine insana bir yol çizmiştir.

Epiktetos, insanın tanrısal yönü, doğa ve insan doğasına ilişkin felsefi görüşleri aracılığıyla, bireyin evrendeki konumunu temellendirmiştir. Geriye yaşamının şekillenmesi için eylemesi gerekenler üzerine bir izlenç oluşturmak ve bu izlencenin uygulanabilirliğinin sağlanması için önemli bir konu olan ölüm anlayışına değinmek gerekmektedir.

Epiktetos'un, insana ait olanlar ve olmayanlar üzerine yaptığı ayırım doğrultusunda, ölüm; insana ait olan, doğanın ve insan doğasının zorunlu bir parçası olarak kabul edilmektedir. Doğası gereği ruhsal yönüne dikkat etmesi gereken insan her eylemini doğasına uygun eylemelidir. Ölüm bu noktada insanın doğasında buldurduğu zorunluluk ve doğanın bir parçası olmasıyla da üzerinde hakimiyet kurulamayan ve değiştirilemeyen bir olgudur. Bu bilgiye sahip olan insan ölüme karşı hoşgörü ile yaklaşıp kendisine bu yönünü hatırlatmalıdır. Ölümlü, fani yanının farkında olan her kimse ya hayatını şekillendirirken oldukça dikkatli ya da ölüm korkusu duyarak hırçın, vurdumduymaz ve gelişigüzel bir yaşam sürmektedir. *“Her gün ölümü, sürgünü ve korkunç görünen her şeyi gözünün önüne getir, ama özellikle de ölümü, böylece sefil*

bir düşünce içinde olmayacak, sınırını aşan bir şeyi amaçlamayacaksın.” (Epiktetos, 2023a, s. XXI, 9.).

Erdemli bir yaşam sürdürebilmek için “ölümü hatırla” doktrinini benimseyen Epiktetos, insanın ölüm gerçeğiyle yüzleşmesi ve bu durum karşısında korku duymaması gerektiğini vurgular. Ona göre, ölüme yönelik korku, endişe, nefret, bir kayıp hissi ya da yaşamın elinden çalındığı düşüncesi, insanın doğasına aykırı biçimde sonradan edindiği yanlış yargılardan kaynaklanmaktadır. Oysa insan, doğası gereği bir parçası olduğu ölümü yok saymak yerine kabul etmelidir. Epiktetos, bu çerçevede ölüm üzerinden insan yaşamında *onay* kavramına da yer verir. Ona göre insan, zihninde yer edecek izlenimleri sorgulayıp akıl süzgecinden geçirdikten sonra onaylamalıdır. Kişi, olaylar karşısında onay verme yetisine sahiptir ve bu yetisini, kendisine ve doğasına ait olanlarla olmayanlar arasında bir ayırım yaparak kullanmalıdır. Bu bağlamda, iyi ve kötü ayrımı doğrultusunda doğru izlenimleri onaylayan birey, doğası gereği neyin iyi neyin kötü olduğunu ayırt edebilir hale gelir. Böylece ölümün, insana bağlı olmayan ve doğası gereği zorunlu bir gerçeklik olduğunu kavrayan kişi, ölümü kötü olarak görmeyecektir.

Epiktetos “*Örneğin ölüm korkutucu değildir; Sokrates de böyle düşünüyordu, buna karşın ölümün korkutucu bir şey olduğu fikrinin kendisi korkutucudur.*” (Epiktetos, 2023a, s. V, 3.) sözleriyle iyi bir yaşam sürmüş bir insan için ölümün ve ölümden sonrasına dair kaygıların yersiz olduğunu ifade etmektedir. Ona göre insan, bedensel ihtiyaçlarını ölçülü ve sade bir yaşam sürerek karşılamalı, ruhunu ise bu yaşam tarzına uygun biçimde geliştirmelidir. Dünyevi hazlar ve tutkular bir kenara bırakılmalı, insanın kendini eğitmesi esas alınmalıdır. Zira Epiktetos’a göre eğitimsiz bir insan, ölüm de dâhil olmak üzere karşılaştığı olumsuzlukların sorumluluğunu sürekli başkalarında arayacaktır. Biraz eğitilmiş olan kişi ise kusuru kendisinde bulacak; en sonunda ise hiçbir suçlama yapmayan kimsenin eğitiminin tamamlandığı anlaşılacaktır.

Epiktetos, insan yaşamının başından sonuna dek mutlu bir hayatın erdemli bir yaşam temelinde şekillenebileceğini vurgulamaktadır. Ona göre, eğitim bu sürecin merkezinde yer almakta ve insanı özgür kılmayı amaçlamaktadır. Ölümün insan doğasının bir parçası olarak kabul edilmesi, bireyi birçok yükten kurtaracaktır. Aksine, ölümü kötü ve korkutucu bir olgu olarak görüp yok sayan kişi, ölümle yüzleştğinde

yanlış bir hayat sürmüş olmanın kaygısı ve pişmanlığıyla karşılaşacak, bu da ıstıraplı bir sonla sonuçlanacaktır. Bu nedenle Epiktetos, insanın ölümü kabullenmesini, onu normalleştirmesini ve bedensel zevkleri göz ardı etmesini öğütlemektedir (Epiktetos, 2022a).

Epiktetos kişinin oluşturduğu yargılarına dikkat etmesi gerektiği ve yetkisinin olduğu konulara hükmetmesi, hükmü dahilinde olmayanları sakinlik ve olgunlukla karşılaması gerektiğini aktarmaktadır. *“Hastalıktan, ölümden veya fakirlikten kaçınmaya çalışırsan, talihsizliği deneyimlemiş olacaksın.”* (Epiktetos, 2023a, s. II, 2.) ifadesiyle Epiktetos, insanın mutsuzluk kaynağını ortaya koymaktadır. Kişi, kontrolü dışında olan durumlara yönelik arzular geliştirdiğinde ve bu arzuların peşinden koştuğunda, ya elde edememenin hayal kırıklığına uğrayacak ya da daima daha fazlasını isteme döngüsüne kapılarak kalıcı bir tatminsizlik hali yaşayacaktır. Bu durum, insanı sürekli bir mutsuzluk ve huzursuzluk içine sürükleyecektir. İnsan onu mutlu edeceğini düşündüğü her bir isteğine dikkat etmelidir.

Dünyevi olarak adlandırmakta olduğumuz, insanın hayatı boyunca peşinde koştuğu mal mülk, şöhret gibi istekler insanı kendisinden uzaklaştırıp tanrısal yönünü karşı yakınlığını azaltan olgulardır. Bu sebeptendir ki Epiktetos bedensel yönünü ölçülü bir yaşama adapte etmesi gereken insanın ruhsal yönüne önem vererek kendisine dönmesini öğütlemektedir. Ruhunu eğitip olgunlaştırması gereken insan, bilgeliğe ve iç huzura ulaşmış bir şekilde ölümü kabul edebilmelidir. Çünkü yaşam boyunca edinilen para, şöhret, makam veya mevki gibi şeyler kişiye ait değildir. Bedeni de dahil olmak üzere, bulunduğu dünyaya ait olmayan insan, güçlendirilmiş akıl ve iradesiyle hayatında kendisini olması gerektiği gibi ortaya koymalıdır. Epiktetos’un öğretileri ışığında şekillenen ruh anlayışı, insanın yaşamı boyunca üstlendiği rollerini erdem doğrultusunda en iyi şekilde yerine getirmesini gerektirmektedir. Zamanı geldiğinde son bulacak olan yaşamı için budala ve ahmakça olan, ona ait olmayan şeylere karşı temkinli olmalıdır (Epiktetos, 2023a).

İnsan bulunduğu toplum içinde edinilen statü ya da haz, zevk üzerine oluşmuş etkilere karşı yenik düşmemelidir. Ona ait olamayanın bilgisine sahip olmalıdır. Aklına, iradesine ve tanrısal yönüne en yetkin davranışlarda bulunarak bedeni dahil olmak üzere elinde bulundurduğu her şeye karşı emanetçi olduğunu ve bir gün geri vereceğini kendisine hatırlatmalıdır. Bedensel hazlar, zevkler ve tutkular peşinde koşan insan hem

kendisinden hem de tanrısal yönünden uzaklaşarak kayıp bir yaşama sahip olacaktır. Ölüm geldiğinde ise korku duyup isyan edecektir. Oysa insan, kendi bedeni de dahil olmak üzere hayatında yer alan diğer insanlar ve sahip olduğu şeylerin kendisine ait olmadığını bilmelidir. Bir gün sahip olduklarının elinden gideceğini kabul ederek, yaşamında gerçekleşen kayıplar karşısında öfke ve nefrete kapılmaktan kaçınmalıdır. Bu bağlamda, kişinin en önemli bilmesi ve hatırlaması gereken husus, kendisinin bir emanetçi olduğu ve sahip olduğu şeylerin kendisine ait olmadığıdır. Kendisine ait olana yönelmesi gereken insan ona ait olmayanın farkına vararak yaşamının sonu geldiğinde iade etmeye hazır olmalıdır. İnsan eşinin, çocuklarının ya da dostlarının ölümüne her zaman hazırlıklı olmalıdır. Epiktetos’a göre, bedeni dahi kendine ait olmayan kişi, başkaları veya dışsal şeyler üzerinde istek ve talepte bulunma yetisine sahip olmadığını fark etmelidir (Epiktetos, 2023a).

Epiktetos, *“Sana bir şey verildiğinde ondan faydalanan, fakat onu kendi malınmış gibi değil, geçici olarak sana verilmiş bir emanet gibi kabul et, (...)”* (Epiktetos, 2022a, s. XI, 20.) sözüyle insanın kendisine ait olmayan şeyler üzerinde kurduğu bağ ve sahiplenme duygusunun yersizliğini vurgulamaktadır. Bu sebeptendir ki insan yaşamında en iyi şekilde erdem yolunda ilerlerken ölümü benimseyerek ulaşması gereken bilge ve ruhsal dinginlik mertebesine ulaşabilsin. İnsan, aklı ve iradesiyle tanrısal yönü olan ruhunu dinginliğe ulaştırdığında, ölümü huzur ve hoşnutluk içinde karşılayacaktır. Stoa felsefesinde korku ve endişe erdemsizlik olarak kabul edilir. Bu bağlamda, insan yaptığı ayrımlar doğrultusunda korku ve endişeden uzak durarak yaşamını iyi bir şekilde şekillendirip sürdürmeli ve böylece ölümü de olgunlukla karşılamalıdır. Aklın ve ruhun gelişimi tamamlandığında, insan ölüm karşısında endişe duymayacaktır. En iyi şekilde yaşamını sürdüren herkes, en iyi ölümü de hak edecektir.

Epiktetos, Lateranus’un celladı ile arasında geçen diyalogundan söz etmiştir.

- Söyleyecek bir şeyim olursa, bunu efendine söylerim.
- Hapse yollanacaksın.
- Oraya gözyaşları içinde mi yollanmam gerekir?
- Sürgüne gönderileceksin.
- Oraya neşeli, umut dolu ve başıma geleceklerden hoşnut gitmemi engelleyen ne?
- Ölüme mahkûm edileceksin.
- Peki, mızımızlanarak ve sızlanarak mı ölmem gerekir?
- Bana sırrını söyle.
- Bunu sana asla söylemeyeceğim, çünkü bu bana bağlı bir şey.

- Zincire vurun!
- Ne diyorsun dostum, zincire vurdurmakla bana göz dağımı veriyorsun? Yapamayacağına bahse girerim. Zincire vuracakların bacaklarımdır, istencime gelince, o özgürdür ve Jupiter bile onu benden alamaz.
- Birazdan boynunu kestireceğim.
- Sana boynumun kesilemez olma ayrıcalığına sahip olduğunu ne zaman söyledim ki? (Brun, 2022, s. 104).

Bu alıntı, Stoacı öğretiyeye göre insanın özgür iradesinin dış koşullardan bağımsız olduğunu vurgular. İnsan, yalnızca kendisine ait olanı denetleyebilir ve kontrolü dışında gelişen olaylara karşı korku ya da yakınma göstermemelidir. Ölüm, doğanın yasasına uygun olarak kaçınılmazdır; insan bilgece bunu kabul ederek yaşamını erdem, yasa, düzen ve akıl doğrultusunda şekillendirir. İnsan elinde olanlara yön verirken, elinde olmayanlara sükûnetle yaklaşmalıdır; aldığı kararların sonuçlarına hazırlıklı olup, yaşamını doğaya ve kendi doğasına uygun biçimde düzenleyerek mutluluğa ulaşacaktır. Bu farkındalık, insanın hayatını amaca dayalı ve korkusuz bir biçimde sürdürmesini sağlar.

5.3. Marcus Aurelius

Marcus Aurelius, Roma İmparatorluğu'nun en önemli imparatorlarından biridir. Onun yaşamı ve imparatorluk dönemi, Platon'un ortaya koyduğu *filozof kral* anlayışı çerçevesinde ayrıca önem arz etmektedir. Platon, ideal bir devlet yönetiminin ancak bir filozof tarafından gerçekleştirilebileceğini savunmuştur. Bu bağlamda Marcus Aurelius'un yaşamı, yönetim anlayışı ve düşünsel duruşu, Platon'un filozof kral modeline olan uygunluğu açısından dikkate değerdir.

Eğitim hayatına dedesinin himayesinde başlamış olan Marcus Aurelius sonrasında imparator Hadrianus'un gözetimine girmesiyle de retorik, dil ve spor alanlarında eğitimler almıştır. Küçük yaştan itibaren felsefeye olan bağlılığı neticesinde felsefe alanında eğitimler de almıştır. 161 yılında Pius'un vefatının ardından imparator olan Marcus Aurelius, Pius'un diğer evlatlık oğlu Lucius Verus ile imparatorluğu yönetme talebinde bulunmuştur. Roma imparatorluğu ilk kez Marcus döneminde iki kişi tarafından yönetilmiştir. Marcus Aurelius, imparatorluk dönemi boyunca salgın hastalıklar, isyanlar ve savaşlar gibi pek çok ciddi sorunla karşı karşıya kalmıştır. Birçok sefere katılmış olan Marcus Aurelius çıkmış olduğu doğu seferinin dönüş yolunda Atina şehrini ziyaret etmiştir. Atina şehrinde Platoncu, Aristotelesçi, Epikürosçu ve Stoacı okullarını ziyaret ederek desteklerde bulunmuştur. Kendisini

çocukluğundan itibaren felsefeye adanmış olan Marcus Aurelius imparatorluk yıllarının çoğunu savaşlarda geçirmiştir. Ancak Marcus Aurelius'un imparatorluk hayatı onu felsefeden uzaklaştırmamış; daha çok bir yönetici ve stoacı olarak hayatını şekillendirmiştir (Özgan, 2022, s. 355). 180 yılına kadar devam etmekte olan savaş sırasında hastalanan Marcus Aurelius 59 yaşında hayatını kaybetmiştir. Marcus Aurelius bahsetmiş olduğumuz diğer stoacı filozofların da sergilediği benzer davranışları göstererek ölümü sakinlikle karşılamıştır. Marcus Aurelius'un ölümünün ardından zaman geçse bile her bahsedildiğinde övgülere ve saygınlığa sahiptir (Özgan, 2022, s. 355-356).

Etkili bir aileye sahip olan Marcus Aurelius imparator olmak ya da savaşlara gitmek istememiştir. Kendisi küçük yaştan itibaren felsefeye karşı ilgi beslemiştir. Birçok alanda eğitim görmüş olan Marcus Aurelius etkin bir kişiliğe sahiptir. Küçük yaştan itibaren karakteri felsefeye olan ilgisi ile çocukluk zamanında bile takdir edilesidir.

Marcus Aurelius'un kaleme aldığı bir eseri bulunmaktadır. *Kendime Düşünceler* adlı eseri kendisi için kaleme aldığı günlüğüdür. Günümüze ulaşan bu eseri aracılığıyla karakteri, düşünce yapısı ve benimsediği yaşam felsefesi hakkında oldukça önemli ipuçları sunmaktadır. Marcus Aurelius, eserdeki seslenişleriyle bilge bir yönetici profili çizerken aynı zamanda erdeme dayalı bir yaşam sürdüğünü ve erdem ilkelerine olan bağlılığını da ortaya koymaktadır.

Marcus Aurelius felsefesinde Epiktetos'tan oldukça etkilenmiştir. Marcus Aurelius *Kendime Düşünceler* adlı eserinde felsefesini etkin bir şekilde ortaya koymuştur. Doğa uygunluğunu temel alan Marcus Aurelius insanın doğa yasasına ve kendi yasasına uygun hareket etmesi gerektiğini aktarmaktadır. Bu bağlamda doğa, Tanrı, ruh ve insan tanımlaması ile evren içerisinde insanın akılsal yönü ile yaşamını şekillendirmesinde etken rol oynamıştır. Etkin bir ruh ortaya koyması gereken insan hem doğanın hem de kendi doğasının farkındalığına sahip olmalıdır. Tanrısal bir yön taşıyan insan, dışsal etkiler karşısında dinginliğini koruyabilmeli, kendi yaşamı içerisinde ise doğasına uygun olan şeylere karşı adil bir tutum sergilemelidir. Tanrının eseri olan evrende, insanın karşılaşılabileceği olaylara yönelik izlenimlerini aklın rehberliğinde şekillendirmesi, talihini olumlu yönde yönlendirebilmesi açısından önemlidir (Aurelius, 2023, s. 13-19).

İnsan edindiği izlenimleri ruhunda değerlendirerek onlara biçim kazandırmalıdır. Bu bağlamda insan etrafında meydana gelen ya da var olan şeylerin bilgisine sahip olmalıdır. Etkin bir ruha sahip olan insan izlenimlerine şekil vererek yönetebilecektir. İnsan, izlenimlerini doğru bir şekilde yönlendirdiği sürece, talihini şekillendirebilir, toplumsal rolünü etkin kılabilir ve iradesi aracılığıyla yaşamını biçimlendirebilir. Bu bağlamda Marcus Aurelius, duygularına ve arzularına hâkim olan insanın, adil bir yaşam biçimine ulaşabileceğini vurgular.

Felsefe insana Tanrının ve doğanın bilgisini vermektedir. Marcus Aurelius, edinmiş olduğu bilgi birikimi doğrultusunda kendisini hem doğaya hem de kendi doğasına uygun biçimde etkin kılmıştır. Ona göre doğa ile insan, birbirinden ayrılmaz bir bütünlük içerisindedir. Bu bağlamda insanın, hem kendi doğasına uygun şekilde erdemli bir yaşam sürdürmesi hem de hazlarına karşı temkinli bir tutum benimsemesi gerekmektedir. Aynı zamanda insan, toplumsal bir varlık olması sebebiyle belirli yükümlülöklere sahiptir. Marcus Aurelius, bireyin kendisine yöneltilen olumsuz davranışlara karşı sükûnetle yaklaşmasını ve doğasından sapmamasını öğütlemektedir. Toplumsal yaşam içerisinde ise insan, doğası gereği iyiliğe yönelmeli ve çevresindekileri de iyi olana teşvik etmelidir. Talih Tanrının evrensel düzeninin yansımasıdır. Bu sebepten ki insan evrensel düzene ayak uydurmalıdır. İnsan talihin getirdiklerini kabul etmeli ve erdemli bir yaşam sürmelidir. Tanrıdan gelen kötü olamaz düşüncesi ile Marcus Aurelius insanın ruhuna dikkat edip yön vermesini öğütlemektedir. Doğanın ve kendi doğasının yasalarına uymakta olan insanın erdemli bir yaşam süreceği, dolayısıyla iyi ve mutlu bir yaşamı elde edeceğini belirtmektedir. Ayrıca insanın kendinin ve doğanın bilgisi ile iyi talihi elde edebileceğinden söz etmektedir (Aurelius, 2023).

5.3.1. Tanrı, Doğa ve İnsan

Stoacı öğretinin kaderci yaklaşımını benimseyen Marcus Aurelius, insanın tanrısal yönü bakımından tüm insanlarla akrabalık ve kardeşlik ilişkisi içinde olduğunu kabul eder. Ona göre, akıl sahibi olmaları bakımından tüm insanlar eşittir. Bu evrensel eşitlik anlayışı doğrultusunda Marcus Aurelius, toplum içindeki konum veya sınıfsal farklılıkları önemsememekte ve bunların insanın değerini belirlemediğini savunmaktadır. Kölelik veya soyluluk onun için önem teşkil etmemektedir (Cambaz, 2024, s. 103).

Marcus Aurelius'a göre, Tanrısal öngörü bağlamında insan, yaşamında karşılaştığı olumlu ya da olumsuz olaylar karşısında olumsuz yargılara varmadan onları kabullenmelidir; çünkü her olay, evrensel düzen içinde belirli bir yere ve anlama sahiptir. Tanrısal öngörü, Tanrı'nın ya da evrensel aklın her varlık ve olay üzerindeki düzenleyici ve planlayıcı etkisini ifade eder. Bu anlayış doğrultusunda insan, karşılaştığı durumlar karşısında hüznün ve yakınmalarını azaltarak daha dingin bir yaşam sürdürebilir. Tanrısal öngörünün bilincinde olan insan, aklını doğa yasalarıyla uyum içinde tutarak, olayları evrensel aklın bir parçası olarak görür ve böylece erdemli, huzurlu bir yaşam biçimine ulaşacaktır (Aurelius, 2023, s. 130-131.). Bu yaklaşım doğrultusunda, tanrısal öngörünün Tanrı tarafından bilindiği fakat insanın seçim ve tercihleri ile yaşamına yön verebileceği ortaya çıkmaktadır. Stoa felsefesinin evrene ilişkin ilke anlayışı çerçevesinde, etkin ve edilgin ilkeler kabul edilmekte; bu bağlamda etkin ilke, Tanrı ve tanrısal düzen ile özdeşleştirilmektedir. İnsanın özünde Tanrı'ya ait bir parça taşıdığı düşüncesiyle, Tanrı'ya karşı mutlak bir güven anlayışı benimsenmiştir. Bu düşünce doğrultusunda, her şeyin özünün Tanrı'dan geldiği kabul edilmekte, insanın da Tanrı'dan bir parçayı içinde barındırdığı için Tanrı'nın buyruklarına aykırı davranmaması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu çerçevede Marcus Aurelius, bireyin karşılaştığı olumsuz durumlar karşısında isyan ya da yakınma eğiliminden kaçınması gerektiğini öğütlemektedir. *“Her şey ya oradan, yani evrenin yönetici ilkesinden gelir, ya da onun bir sonucudur.”* (Aurelius, 2023, s. 60).

Her şey birbirine bağlıdır ve bu bağ kutsaldır; neredeyse hiçbir şey bir diğerine yabancı değildir. Çünkü uyumla bir araya gelmişlerdir ve birlikte evreni oluştururlar. Yani evren herkes için bir ve aynıdır; tanrı da tektir ve herkese içkindir; düşünen tüm canlıların özü, yasası, gerçeği, ortak akı da tektir; elbette aynı kökeni ve aynı akı paylaşan bütün canlılar için tek bir mükemmellik vardır. (Aurelius, 2023, s. 66).

Onun bu ifadeleri, evrendeki bütünsel düzeni, Tanrı'nın birliğini ve her varlıkla olan içkin bağı vurgulamaktadır. Bu söylem doğrultusunda Marcus Aurelius, evrenin bir bütün olarak işleyen uyumlu yapısını tanrısal düzen çerçevesinde ele almakta; tüm canlıların ortak bir akıl ve özden geldiğini ifade ederek insanın tanrısal, akıl sahibi yönüne dikkat çekmektedir.

Tanrısal yanı bağlamında iyi olan insan gibi doğa içinde var olan her şey özü itibarıyla iyidir. İnsan karşılaştığı olaylar ya da şeylerin kötü olduğuna dair çıkarımlarda bulunabilir. Marcus Aurelius, bütünün bir parçası olan her şeyin, kötü olarak algılanan

durumların dahi iyinin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynadığını vurgulamaktadır. İnsan, bütünün parçası olduğu bilinciyle, var olan her şeyin bu bütünlüğün sağlanması için gerekli olduğunu unutmamalıdır. Doğanın parçalarına karşı, bütünün güzelliği ve mükemmelliği perspektifinden bakabilen birey, var olan olgulara kötülük ya da olumsuzluk atfetmekten kaçınacaktır. Çünkü doğa ne eksiklik ne de kötülük barındırmaktadır. Kötülüğün bilinçli olarak seçilmesi ise insan için olağan bir durum değildir. Marcus Aurelius Tanrının yaratmış olduğu evrenin düzenine karşı kötülükte bulunması da mümkün değildir. Tanrı bilinçli ya da bilinçsiz şekilde olumsuz bir yaklaşım sergilememektedir. Tanrısal yanı bağlamında evren içerisinde yer almakta olan her şey özü gereği iyi olanı barındırmaktadır. Bu doğrultuda evren içerisinde var olan her şeyde eksiklikler olması ya da bu eksikliklerin bizlere kötü gibi gelmesi doğru değildir. Çünkü o eksiklik evrensel düzenin iyi olanı sergilemesi için bir parçadır (Yalman, 2023, s. 67-71).

Marcus Aurelius, “Varlıklar da diğer varlıklarla sıkı bir bağa sahiptir.” (Aurelius, 2023, s. IX, 89.) ve “Herhangi bir insanın bütün insanlarla ne kadar yakın olduğunu, bu yakınlığın kandan veya tohumdan değil, toplumsal akıldan kaynaklandığını da unutuyorsun. Her insanın aklının tanrısal olduğunu ve oradan aktığını da unutuyorsun.” (Aurelius, 2023, s. XII, 130.) ifadeleriyle, insanın evrensel bütünlük içerisinde diğer insanlarla olan karşılıklı bağlılığını ve tanrısal özden gelen ortak yönünü ortaya koymaktadır.

Evren içinde doğa yasasına ve kendi doğasının yasasına uyması gereken insan, evrensel düzenin farkında olmalıdır. İnsan doğası gereği erdemli bir yaşamı tercih etmelidir. Erdemli bir yaşam akıl sahibi insanın aklının buyurduğu doğrultuda eylemesinden geçmektedir. Marcus Aurelius doğanın yasasına uygun eylemlerde bulunmayı öğütlemektedir. Düzen içinde işleyen evren ile insan doğasının bağlantısı gereği, insanın bu düzenin sürdürülmesinde yerine getirmesi gereken sorumluluklar bulunmaktadır. Yararcı bir yaklaşıma değinmiş olan Marcus Aurelius için insanın kendi yararına olan bir başkasına veya topluma da yarar sağlamaktadır. Bu nedenle insan, içinde bulunduğu bütünün bir parçası olarak evrensel düzenle uyum içinde olmaya özen göstermelidir. Evrenin parçası olan, doğanın içinde varlığını idam ettirmekte olan her insan birbirine karşı bağlılığının farkına vararak yasaya uygun

davranmalıdır. Bir insanın bile evrensel düzenin dışına çıkması o düzenin bozulmasına sebebiyet verecektir (Aurelius, 2023, s. 44-45).

İnsanın kendi kimliğinin farkına varabilmesi, evrenin, doğanın ve özünün bilincine ulaşmasını gerektirir. Marcus Aurelius'a göre bireyin öncelikli görevi, evrenin düzenini kavramaktır. Bu doğrultuda insan, doğa yasalarıyla uyumlu biçimde, tanrısal yönüne uygun olarak Tanrı'ya boyun eğerek yaşamını sürdürmelidir. Zira insan, ancak evrensel düzenin bilincine vararak ve onunla uyumlu eylemde bulunarak gerçek anlamda yapması gerekeni gerçekleştirebilir (Aurelius, 2023).

Akıl sahibi olan insan doğasının ve yasaların farkına vararak geçmiş ve geleceğe takılı kalmayarak şimdisini en iyi şekilde yaşamalıdır. Farkındalığa ulaşmış olan her kimse şimdisinde uyanık olup aklı ile eylemlerini kontrol etmelidir. Doğasının farkında olmayan insan sanrılar içinde hayatını devam ettirmektedir. Bu bağlamda Marcus Aurelius, hayatı sürdüren her bireyin öfkeye kapılmayıp hoşgörülü bir tutum sergilemesi ve başkalarını aydınlatmaya çalışması gerektiğini öğütlemektedir. Tanrısal yakınlık ve evrensel düzen çerçevesinde, doğa ile insan doğasının yasaları temelinde herkesin aklını rehber edinerek ahlak temelli bir yaşam sürmesini savunmuştur. Evren içindeki her şeyin birbirine bağlı olduğu anlayışıyla Marcus Aurelius, bu bağlılık sonucunda değişim ve dönüşüm kavramlarını benimsemiştir. Devinimin egemen olduğu bu düzende insan, erdemli bir yaşamı seçerek doğa ve tanrının yasalarına uymalı; toplumsal yararı gözetmelidir. Eşitlikçi bir yaklaşımı benimseyen Marcus Aurelius, evrensel düzen ve tanrısal yasa bağlamında toplumsal yasaları da etkin biçimde ele almıştır. Hem bir imparator hem de Stoa felsefesinin temsilcisi olarak Marcus Aurelius, dünya yurttaşlığı anlayışında da öğretileriyle önemli bir rol oynamıştır (Aurelius, 2023).

5.3.2. Dünya Yurttaşlığı

Doğa temelli Stoa felsefesi dünya yurttaşlığı kavramının temellenmesinde ana basamak olarak yer almaktadır. Dünya yurttaşlığının açıklanması için doğa ve insan bilgisine başvurulması gerekir. Stoa felsefesinin temel ereği olan doğaya uygun yaşam bağlamında erdemli bir yaşam elde etmiş olan insan yaşamını etkin kılmış olacaktır. İnsan toplumsal yanını da etkin kılmak mecburiyetindedir. Doğa temelli ortaya koyulmuş olan stoa öğretileri bağlamında insan evren içerisindeki düzeni de göz önünde bulundurmalıdır. Evren içerisindeki düzenden dolayı birbirini takip etmekte

olan olayların bağlantılı oluşu dünya yurttaşlığında önemli bir etken olarak görülebilir. Birbirleriyle etkileşim içinde olan varlıklar ve evrenin düzenli, sistematik yapısı nedeniyle insanın sorumlulukları ortaya çıkmaktadır. Kozmik sempati kavramı çerçevesinde, insan duygu ve akıl sahibi bir varlık olarak başkalarına karşı doğal bir yakınlık hisseder. Bu yakınlık, insanın Tanrının bir parçası olmasından kaynaklanmaktadır. Doğası gereği akraba olan insan, sempatiyi bu temeller üzerinde geliştirir. Sempati, insanı insan sevgisi yönünde harekete geçirir. İnsan ve doğa yasaları bağlamında, insan sevgisinin bir yaşam biçimi olarak yasalarda uygulanması zorunlu hâle gelir ve bu durum, insanın varoluşunun bir göstergesi olur.

“Stoacılar göre dünya yurttaşı, doğa yasasıyla yönetilen bir devletin yurttaşıdır; o, ‘aynı yerde yaşayan ve yasalar tarafından yönetilen bir grup insan’ dan biridir” (Molacı, 2022b, s. 301). İnsanın yurt anlayışı bağlamında,

Stoacılar iki tür yurt olduğunu düşünürler. Buna göre Tanrıların ikamet ettiği gökyüzünün bir anlamda yurt olduğu söylenir, ayrıca insanların meskeni olan yeryüzünün de bir yurt olduğu eklenir. Bununla birlikte mevcut yurdumuz gerçek ya da mükemmel olmasa da erdemli ve iyi bir meskendir. (Molacı, 2022b, s. 301).

Stoacılar için iki yurdun yasası doğa yasasına aittir. Doğa yasası ile temellendirilen yurt bağlamında yasa ortaklık ve aynılığı temsil etmektedir. Gücün ve aklın yönetimine ait olan yasa tanrının kurup tasarladığı, onun tarafından yönetilen değişmez, zorunlu bir hükümdür. Yasa tanrının hükmüdür. İnsan, akıl sahibi bir varlık olarak doğanın değişmez yasalarını kavrayabilir. Stoacılar, doğa yasasını akılla özdeşleştirerek, insanın ancak aklını kullanarak iyi bir yaşam sürdürebileceğini savunurlar. Doğası gereği ortak akla sahip olan insanlar, eşit koşullarda erdemli ve iyi bir yaşama ulaşırlar. İnsan farkındalığı dahilinde ya da bilinçsiz bir halde yasaya karşı uygunsuzluk sergilediğinde yıkıma mahkûm olacaktır. Adaletli ve adil bir yasadan şaşmış olan insan hem kendisini hem de içinde bulunduğu toplumu yıkıma sürükleyecektir. Yurt ve yurttaşlık kavramları bu durumda etkinliğini kaybedecektir (Molacı, 2022b, s. 301-302).

Stoa felsefesinin okulları bağlamında dünya yurttaşlığı kavramı eski ve orta stoa ekollerine nazaran geç (Roma dönemi) stoa okulu içerisinde yer alan Marcus Aurelius tarafından ele alınmıştır. Eski stoa felsefesinde Zenon bilgeliğin evrenselliğini, Kleantes ortak yasanın zorunluluğunu, Khrysippos ise doğa yasası bağlamında

yasanın insan üzerindeki hükmünü dile getirmiştir. Orta dönem stoa felsefesinde ise evrensellik anlayışının ele alınmadığı görülmektedir. Panaitios için insanın içinde bulunduğu topluma ya da millete karşı sorumlulukları vardır. Bağlı olduğu yükümlülüklerini yerine getirmesi gerektiğinden söz edilen insan evrensel yanından ziyade ait olduğu toplum içerisinde ele alınmıştır (Molacı, 2022a, s. 105-106).

Dünya yurttaşlığı, ahlaki ve siyasi alanlarda ele alınarak daha net bir şekilde ortaya konmuştur. Seneca, insanın mevcut toplumsal düzene içindeki yurttaşlığına karşı sahip olduğu sorumlulukları vurgularken, aynı zamanda insanın evrensel düzen içinde de bir yurttaş olarak yer aldığını ifade eder. Buna karşın Epiktetos, insanın yaşamındaki erekları öğrenip uygulaması gerektiğı anlayışı doğrultusunda insanlık ve dünya yurttaşlığı kavramlarını birbirine eşitlemiştir. Ona göre, insan olmanın gerektirdiğı amaçlar, dünya yurttaşlığını da beraberinde getirir. Marcus Aurelius ise insan sevgisi ve uyum bağlamında, evrensel bütünlüğün sağlanmasında dünya yurttaşlığının önemine vurgu yapmıştır (Molacı, 2022b).

Marcus Aurelius, *“Makedonyalı Aleksandros ve onun katırcısı öldüklerinde başlarına aynı şey geldi. Çünkü ikisi de ya evrenin ilk tohumlarına geri döndüler ya da atomlarına ayrıştılar.”* (Aurelius, 2023, s. VI, 58) ifadesiyle, dünya yurttaşlığı anlayışını ortaya koymaktadır. Bu söz, toplumsal statülerin ve sınıfsal farklılıkların özünde bir anlam taşımadığını vurgulamakta; insanın doğası gereğı eşit yaratıldığını ve aynı sona ulaşacağını göstermektedir. Aurelius, bu yaklaşımıyla yalnızca bireysel ve toplumsal düzeyde değil, aynı zamanda evrensel yasalar çerçevesinde de bir eşitlik fikrini dile getirmekte; böylece hem etik hem de imparator kimliği bağlamında siyasi bir perspektiften dünya yurttaşlığı görüşünü temellendirmiştir.

Marcus Aurelius, *“Doğaya uygun hiçbir şey kötü olamaz.”* (Aurelius, 2023, s. II, 19.) ifadesiyle, doğanın evrensel düzen ve iyiliğin kaynağı olduğunu vurgular. Bu temel ilke doğrultusunda, *“Eğer akıl hepimizde ortaksa, bizi mantıklı canlılar yapan neden de ortaktır. Eğer bu ortaksa, neyi yapıp neyi yapmayacağımızı idare eden akıl da ortaktır. Eğer bu ortaksa yasa da ortaktır.”* (Aurelius, 2023, s. IV, 30) sözleriyle aklın ve yasaların evrenselliğine dikkat çeker. Bu açıdan bakıldığında, insan doğa ile uyum içinde, akıl ve yasaların rehberliğinde erdemli bir yaşam sürer. Bu düşünce, *“Hiç kimse yardım görmekten usanmaz, yardım etmek de doğaya uygun bir eylemdir.”* (Aurelius, 2023, s. VII, 76.) ifadesiyle somut bir biçim kazanmıştır.

Evren içerisinde, yasa gereği birbirleriyle bağlantılı olan varlıklar, doğalarının gereği olarak bulundukları düzen içinde sürekli bir değişim sürecine tabidir. Marcus Aurelius, doğa ve Tanrı kavramlarının iç içe geçtiği bu alanda, doğanın her bir parçasında iyiliğin bulunduğunu vurgulamaktadır. İnsan doğasında meydana gelen değişimler ise kötü bir olgu olarak değerlendirilmemelidir. Doğa içindeki değişimlere örnekler veren Marcus Aurelius, insan doğasındaki bu dönüşümlerin zarar değil, aksine fayda sağladığını ifade etmektedir. Evrenin işleyişinde zorunlu olan bu süreç, insan doğası için de geçerlidir. Bu bağlamda, “*Şimdi gördüğün her şeyi, evreni yöneten doğa dönüştürecek; bir varlıktan diğer varlıkları onlardan da diğerlerini yaratacak, sırf dünya genç kalsın diye.*” (Aurelius, 2023, s. VII, 69.) ifadesi, evrenin döngüsel sürecinin varlığın devamlılığında ne denli belirleyici olduğunu göstermektedir. Bu söylem, genç kalan dünya içinde yer alan tüm varlıkların sürekli bir akış ve dönüşüm halinde olduğunu bize aktarmaktadır.

İnsan, Tanrıdan bir parça taşımakta olduğundan doğası gereği iyiliğin ve erdemin peşinden gider ve aklın rehberliğinde bilgiyi elde edebilir. İnsan, iradesini etkin bir şekilde kullanarak içgüdülerini ve izlenimlerini doğru şekilde yönlendirir ve bu şekilde ancak erdemli bir yaşam sürebilir. Marcus Aurelius, erdemin hareketinin diğer öğelerden örnekler taşıdığını, Tanrısal bir niteliğe sahip olduğunu ve daima ileriye doğru yöneldiğini belirtir (Aurelius, 2023, s. VI, 57.). Bu bağlamda, insan bir işle meşgulken veya bir amaç uğruna ilerlerken, yapması gerekenleri titizlik, ciddiyet, şefkat, özgürlük ve adaletle gerçekleştirmelidir (Aurelius, 2023, s. II, 15.). Marcus Aurelius ayrıca, bireyin kendisine zaman ayırarak sürdürmeye çalıştığı erdemli yaşamını eylemleriyle göstermesi gerektiğini vurgular.

Erdemin ve iyi olanın yolundan sapmış kişi kötülük ile birliktedir. İç güdülerine, duygularına ya da hazlarına yenik düşmüş olan insana Marcus Aurelius hoş görüyle yaklaşmayı, o kişiyi yargılamamayı öğütlemektedir. İnsanın başka bir insana karşı yüklemiş oldukları kendi zihninden ötürüdür. İnsanın yanlış bir davranış sergilediğini düşündüğü kişiye karşı hayıflanmasının bir manası yoktur. Marcus Aurelius bu bağlamda kişinin dönüp kendisine bakmasını öğütlemektedir. Kendi zihnimizde oluşturduğumuz beklentiler ve değerlendirmeler yalnızca bize aittir. İnsanın yaşamında mutlu ya da mutsuz, iyi ya da kötü olarak nitelendirdiği durumlar, kendi seçimlerinin sonucudur. Birey, sahip olduğu irade aracılığıyla eylemlerine yön

verebilir. Tanrısal yönü dolayısıyla, insan hem doğa yasasına hem de içinde bulunduğu topluma uyumlu bir şekilde davranmalı ve insan sevgisini içinde barındırmalıdır. Kendi izlenim ve yargılarımız doğrultusunda, tutkulara yenik düşmeden, yaşanan olaylar karşısında temkinli ve ölçülü davranmak, aklın rehberliğinde mümkün olabilir (Aurelius, 2023).

Evren içerisinde aynı yasa uyarınca var olan ve birbirine karşı doğal bir yakınlık duyan insanlar, eşit düzeyde konumlanmıştır. Tanrıdan ve doğadan bir parça taşıyan insan, kendi için faydalı bir iş yaptığında, aynı zamanda toplum için de yararlı bir eylem gerçekleştirmiş olur. Marcus Aurelius'un "*İnsanlığı sev*" (Aurelius, 2023, s. VII, 69.) ifadesiyle birlikte, "*Antonius olarak benim şehrim ve vatanım Roma, bir insan olarak da dünyadır. Bu yüzden benim için iyi, yalnızca bunlara yararlı olandır.*" (Aurelius, 2023, s. VI, 62.) şeklindeki sözleri, onun insanlığa karşı eşitlikçi bir yaklaşımı benimsediğini ortaya koymaktadır.

Marcus Aurelius'a göre, toplumda bireylerin yaşam standartlarından ziyade, tanrısal kökenleri ve akıl sahibi olmaları onları eşit kılar. Bu anlayış, onun dünya yurttaşlığı fikrini temellendirmektedir. Kozmopolit bir insan anlayışı ortaya koyan Marcus Aurelius, bir birey için yararlı olanın tüm insanlık için de yararlı olduğunu savunur. Evren içerisinde varlığını sürdürmekte olan insanın kendi üzerine düşmekte olan küçük rolünü en iyi şekilde yerine getirmesini öğütlemektedir. Evren içerisinde devam etmekte olan akış insanı da muhtemel olarak etkilemektedir. Yasa gereği birbirleriyle bağlantı içinde olan tüm varlıklar, bir bütünlük içerisinde yer alır. İnsan da bu evrensel yasa ve düzenin bir parçası olarak aynı ilkelere tabidir. Marcus Aurelius insanı hem toplumsal sorumluluğu açısından hem de dünya yurttaşı olması yönünde yaşamı içerisinde eylemlerine karşı kendisini geliştirip eğitmesini öğütlemektedir. Adaletli ve adil bir yaşam sürmesini talep ettiği insan için "*Adaletsizlik, tanrılara karşı saygısızlıktır.*" (Aurelius, 2023, s. IX, 89.) söyleminde bulunarak her şeye eşit şekilde durmakta olan evren gibi insanın da her şeye eşit mesafede durması gerektiğini aktarmaktadır. Evrensel yasa ile uyum içinde olan insan evren içerisinde yerini alacaktır. Marcus Aurelius'un düşünce sisteminde Tanrı, doğa ve insan arasındaki uyum ve bütünlüğü ortaya koymaktadır. Yasaya uygun hareket etmekte olan insan evren ile uyum içerisinde olup hem toplumsal hem de evrensel yönünü ortaya koyabilecektir.

5.3.3. Kendime Düşünceler: Ölüm

İnsan, yaşamı boyunca ölüme karşı doğal bir korku beslemektedir. Bu korkunun temelinde ise, ölümün kötü bir şey olduğu yönündeki yaygın inanış yatmaktadır. Marcus Aurelius'un *Kendime Düşünceler* adlı eseri, insanın yaşamı boyunca nasıl bir tutum sergilemesi gerektiğine dair önemli bir yol haritası sunmaktadır. İnsanın hayatını, doğum ve ölüm kavramları arasında seyreden bir süreç olarak ele almak, onun varoluşsal anlam arayışını derinleştirmek açısından anlamlıdır. Tanrı, doğa ve insan ilişkisi çerçevesinde oluşturulan felsefi yaklaşımın ardından, Marcus Aurelius'un dünya yurttaşlığı anlayışı bağlamında oynadığı etkin rol göz önünde bulundurularak, ölüm kavramına dair yaptığı tanımlamalar ve bu süreçte izlenmesi gereken tutumların incelenmesi gerekmektedir.

Marcus Aurelius'un ölüm tanımlaması;

Ölüme tepeden bakma, hatta onu sevecenlikle karşıla, çünkü doğanın isteğidir ölüm. Çünkü gençlik ve yaşlılık, büyüme ve olgunlaşma, dişlerin yenilenmesi, sakalın çıkması, saçlara ak düşmesi gibi; döllenme, hamilelik ve doğum gibi, yaşamın her dönemindeki doğal işleyiş gibi, yaşamın her evresindeki fiziksel değişimler gibidir çözülmemiz. Bu yüzden ölüme karşı kaba hesaplarla, saldırganca, hor görerek yaklaşmak, düşünebilen insana göre değildir, yaşamın olağan işleyişine uygun bir şey olarak beklemeli ölümü. Eşinin karnındaki bebeğinin çıkmasını nasıl bekliyorsan, aciz ruhunun beden deneni zardan kurtulacağı anı da öyle bekle (Aurelius, 2023, s. 91).

Bu yaklaşım doğrultusunda Marcus Aurelius, ölüme karşı da yaşamda beklediğimiz şeyler gibi sabırlı ve bilinçli bir tutum sergilememiz gerektiğini öğütlemektedir. Ölüm, yalnızca insan yaşamının değil, aynı zamanda doğanın da ayrılmaz bir parçasıdır. İnsan doğar, gelişir, olgunlaşır ve zamanı geldiğinde hayata veda eder. Bu döngü, doğadaki tüm varlıklar için geçerlidir. Bir başağın büyüüp olgunlaştıktan sonra biçilmesi ya da toprağa karışması gibi, insanın ölümü de doğanın işleyişinde yerine getirdiği bir görevdir. Bu bağlamda Marcus Aurelius, ölümün doğanın bir lütfu olduğunu vurgulayarak, insanın bu kaçınılmaz sürece karşı korku değil, bilgelik ve hoşgörü ile yaklaşmasını öğütlemektedir.

Ölüm anlayışının ardından, bu olgunun insan yaşamındaki yerinin aşamalı biçimde ele alınması gerekmektedir. Marcus Aurelius'un da belirttiği üzere, “*Ölüm sadece doğanın işidir ve hiç kuşkusuz doğayla uyumludur.*” (Aurelius, 2023, s. 17). Bu yaklaşım doğrultusunda, doğanın bir parçası olan insan, aynı zamanda Tanrısal

yönüyle evrensel yasaya uygun bir yaşam sürdürmelidir. Ölüm, bu bütünsel düzenin ayrılmaz bir parçası olarak hem insanın hem de doğanın yapısında içkin bir gerçekliktir. Dolayısıyla ölüm, varoluşa dışsal değil; onunla birlikte var olan, doğaya ve düzene bağlı bir olgudur. Bu yönüyle, insanın ölüme ilişkin geliştireceği bakış açısı, yalnızca bir son düşüncesinden ibaret olmamalı; aksine, yaşamın doğal döngüsünün bilgece bir kabulü olarak değerlendirilmelidir.

İnsan, ölüm olgusuna yalnızca sonluluk üzerinden değil, ölümden sonra cezalandırılma düşüncesiyle de korku duymaktadır. Ancak kaçınılmaz bir gerçeklik olan ölümle birlikte beden yok olmakta, ruh ise özgürleşmektedir. Buna karşın, daha önce değinildiği üzere, Stoacı filozoflar bağlamında ruhun ölümsüzlüğü düşüncesi kabul görmemektedir. Marcus Aurelius da bu görüşü paylaşmakta ve ruhun belli bir süreliğine varlığını sürdürdüğünü, ancak sonsuz olmadığını ifade etmektedir. Ona göre ruh, doğanın bir parçası olarak belirli bir zaman diliminde varlığını korur; ardından ise evrensel düzene uygun biçimde çözülerek yok olur. Bunun sebebi, doğanın hâkim olduğu düzenin her şey için geçerli olmasıdır; çünkü ölüm, tüm varlıklar için kaçınılmaz bir son olup, ruhların ölümsüz olduğu kabul edilirse, zamanla gökyüzünde bu ruhların barınacağı bir yer kalmayacaktır. Beden nasıl bir süre sonra toprağa karışıyor ise ruh da bir süre sonra yok olacaktır. Marcus Aurelius ayrıca insanın öldükten sonra tanrıdan korkmasını anlamsız bulmaktadır. İnsan, yaratıcısı Tanrı'nın ve doğada var olan her şeyin özünde iyi olduğunu göz önünde bulundurduğu takdirde, Tanrı'dan korkmasına gerek yoktur. Çünkü onu yaratan Tanrı, ona zarar verip kötülük yapmaz; Tanrı kötülükten uzaktır. Bu doğrultuda insan ölüme karşı korku beslememelidir (Aurelius, 2023, s. 80).

Dönüşüm anlayışına sahip olan Marcus Aurelius insanın doğumu gibi ölümünü de bir çözülüş, geçiş, değişim anlamlarında ele almaktadır. Bu bağlamda Marcus Aurelius *“Bütünün bir parçası olarak var oldun. Seni var edenin içinde yok olacaksın, ya da dönüşeceksin, iade edileceksin o yaratıcı ilkeye.”* (Aurelius, 2023, s. 32) ifadesiyle düşüncesini aktarmaktadır.

Tanrısal yönü bakımından yönetici ilke olan ruhunu eğitmesi ve hazırlıklı olması gereken insan bedensel yönüne dikkat etmelidir. Marcus Aurelius, Epiktetos'ta da olduğu gibi insana bağlı olan ve olmayan yönlerin ayrımına değinmektedir. Marcus Aurelius da insanın bağlı oldukları üzerine kendini etkin kılması gerektiği yönünde bir

yaklaşımına sahiptir. Ölüm, insanın doğumuyla birlikte sahip olduğu kaçınılmaz bir olgu olduğundan, üzerinde söz sahibi olunamaz. Bu bağlamda Marcus Aurelius, insanın yaşamını kontrol edebildiği alanlara odaklanması gerektiğini savunur. Özellikle ruhunu, zevk ve hazların getirebileceği zarar ve kötülüklerden koruması önemlidir. (Aurelius, 2023, s. 82).

İnsan, kendisine bir amaç edinmeli ve zamanını boş ve gereksiz uğraşlarla harcamaktan kaçınmalıdır. Yaratılışı gereği, yaşamını doğasının ve evrensel düzenin gerektirdiği biçimde sürdürmelidir. Bu yaklaşım, bireyin gereksiz düşüncelerden uzaklaşmasına ve iç huzur için boş zaman yaratmasına olanak tanır. Marcus Aurelius, mal ve mülkün geçici doğasına dikkat çekerek, insanın sahip olduklarının değerini bilmesi ve bunlarla yetinmesini öğütler. Ona göre erdemli bir kişi, malı olsun ya da olmasın, nasıl hareket etmesi gerektiğini bilen ve dürtülerine yenik düşmeyen bireydir; insan, yasanın ve aklın yolunda ilerleyerek bilgece ve erdemli bir yaşam sürer. Doğası gereği iyi olan birey, erdemli ve bilgece bir yaşam için ekstra çaba harcamaya ihtiyaç duymaz; çünkü bu nitelikler zaten doğasında vardır. Bu bağlamda Marcus Aurelius, insanın doğuştan sahip olduğu nitelikleri şu sözlerle ifade eder: “(...) *samimiyet, ağır başlılık, çalışkanlık, hazzardan kaçınma, yazgına düşenlerden şikâyet etmeme, azla yetinme; nazik, özgür, gayretli birisi olma, gevezelik etmeme, düşüncelilik (...)*” (Aurelius, 2023, s. V, 42.). Bu nitelikler, insanın gereksiz endişe, korku, haz ve dürtülerden arınmasına ve yaşamını daha anlamlı kılmasına yardımcı olacaktır.

Marcus Aurelius, İnsanın hayatının her gününü son günüymüş gibi yaşamasını belirtmektedir. “Tanrının da istediği budur” ifadesi doğrultusunda Marcus Aurelius düzgün doğru ve erdemli bir yaşamın yolunu aktarmaktadır (Aurelius, 2023, s. 15).

Yaşamında amaç edinmeyen herkes, yanlış kararlar vererek ölüm anına kadar yaşamında sürekli bir yerlere savrulacaktır. Bu süreç, kişiye hem kaybolmuşluk hissi yaşatacak hem de birbirini izleyen çıkış yolları aramasına neden olacaktır. Ancak insan, edindiği izlenimlerle şekillenir. Bu bağlamda, ölüm anlayışında olduğu gibi yaşamda da algı ve yargılar belirleyicidir. İnsan düşüncelerine özen göstermeli, aklına yön vermelidir; aksi takdirde akıl, düşüncelerine benzeyecektir. Marcus Aurelius’un izlenimler üzerine olan anlayışı doğrultusunda, insan akıllı bir varlık olarak düşüncelerine dikkat etmeli, aklını yönlendirerek ruhunu olumlu şeylerle doldurmalıdır (Aurelius, 2023, s. 47).

“Bugün iyi olabileceksen, yarın iyi olmayı yeğlersen haklı olarak ızdırap çekersin.” (Aurelius, 2023, s. 81). İnsan mutsuzluğa kapılmamak için evrenin düzenine dair bilgi sahibi olmalıdır. Doğumu ve ölümü kesin olan insan, sahip olduğu zamana dikkat etmelidir. Zamanı doğumuyla başlayan insan, ölüm anına doğru ilerlerken ertelemelere başvurmamalıdır. İnsan ne zaman ölümün kendisine geleceğini ya da ölümünün nasıl olacağını bilemez. Ayrıca, ölüm korkusu nedeniyle ölümü yok sayarak zamanını gereksiz dünyevi işlere harcayıp ertelemelere düşebilir. Bu nedenle Marcus Aurelius, insanın yaşamı boyunca dik duruş sergilemesini öğütlemektedir. Zaman, insanla birlikte var olmuş ve en başından itibaren onunla birlikte vardır. Ölüm anı geldiğinde ya da yaklaştığını hissettiğinde insan, pişmanlıklara kapılmamalıdır. Erdemli bir yaşam, insan için hem başlangıç hem de son aşamada kabul edilen bir gerekliliktir. Toplumlar da bu süreç en iyi şekilde değerlendirilmelidir. Ölümünün sonrasını düşünen insan Tanrıdan korkmak yerine erdemli bir yaşam sürerek ölümü karşılamalıdır.

Stoa felsefesi bağlamında insan yaşamı, erdemli bir yaşama dayandırılır; evrenin evrensel düzeni ve sistemli akışı doğrultusunda insanın uyması gereken düzen ve yasalara vurgu yapılır. Geç Dönem Stoa felsefesinin olgunlaşmış yaşam anlayışı doğrultusunda Marcus Aurelius, insanın erdemli bir yaşam sürmesinin önemli olduğunu söyler. Ona göre: *“insanın adil, ihtiyatlı, cesur, özgür olmasını sağlayan şeyler dışında hiçbir şeyin iyi olmadığını gösteren şeylerdir; bunların tam zıttı olanlar haricinde kötü bir şey de yoktur.”* (Aurelius, 2023, s. 77). Bu yaklaşım, Marcus Aurelius’un Stoacı ilkeleri nasıl içselleştirdiğini ve yaşamını bu doğrultuda şekillendirdiğini açıkça ortaya koyar.

6. SONUÇ

Stoa felsefesinin gelişim sürecinde kökensel etkiler bırakan Sokrates ve onun ardından gelen Kinik düşünce, bu tezin temel dayanak noktalarından biri olmuştur. Sokrates'in ahlak merkezli felsefesi, bilgi arayışı ve "kendini bilme" öğretisi yalnızca kendi döneminde değil, sonraki yüzyıllarda da birçok filozof üzerinde derin izler bırakmıştır. Onun ölüm cezasına mahkûm edilmesi ve felsefi mirasının öğrencisi Platon aracılığıyla günümüze ulaşması, Stoacıların da dâhil olduğu birçok düşünce geleneğini etkilemiştir. Sokrates'in insanı kendisiyle yüzleştiren öğretileri, Stoa felsefesinin özünü oluşturan ahlak ve erdem temelli bakış açısına öncülük etmiştir. Aynı şekilde, Sokrates'in öğrencisi Antisthenes'in kurucusu olduğu Kinik felsefesi, doğaya uygun yaşama, bireyselliğe ve evrensel yurttaşlığa yaptığı güçlü vurgularla Stoacı düşünceye yön vermiştir. Kinik filozofların sıra dışı yaşam tarzları, toplum tarafından yadırgansa da onların öğretileri, Zenon'un Atina'da kurduğu Stoa okulunun oluşumuna katkıda bulunmuştur. Zenon'un hocası Krates'in bir Kinik düşünür olması, bu bağın doğrudan bir göstergesidir. Dolayısıyla Stoa felsefesinin temellendirilmesinde Sokrates ve Kinik felsefenin yeri, göz ardı edilemeyecek ölçüde önemlidir.

Erken Stoa, Zenon ile birlikte doğaya uygun yaşamı temel ilke edinmiş, Khrysisippos'un katkılarıyla ise sistematik bir yapıya kavuşmuştur. Bu dönemde Stoa felsefesi, evrensel düzeni akıl (logos) bağlamında ele alarak insanı erdemli bir yaşam sürmeye davet etmiştir. Orta Stoa döneminde ise felsefe Roma toplumunun yapısına uyarlanarak daha esnek bir hâle gelmiş, özellikle duyguların denetimi ve toplumsal sorumluluk bilinci öne çıkarılmıştır. Böylece Stoacı ahlak anlayışı pratik yaşama daha yakın bir şekilde yorumlanmıştır. Ancak Erken ve Orta Stoa'nın teorik yoğunluğu, bireyin günlük yaşamına doğrudan uyarlanmakta güçlükler doğurduğu için, bu felsefe Geç Dönem Stoacı filozoflarla birlikte daha yaşanabilir ve uygulanabilir bir nitelik kazanmıştır.

Seneca, Geç Dönem Stoa'nın en önemli temsilcilerinden biri olarak insan yaşamının anlamını Tanrı, ruh ve ölüm bağlamında açıklamıştır. Ona göre insanın karşılaştığı acılar ve sıkıntılar Tanrı'nın bir sınaması olup, kötülük olarak değerlendirilmemelidir. Seneca, insanın faniliğini kabullenmesini, yaşamını ölçülülük içerisinde sürdürmesini ve erdemli olmayı öğütlemiştir. Onun düşüncesinde bilgelik, mutluluk ve erdemin ayrılmaz bir bütün oluşturduğu görülmektedir. Bilge kişi, doğum ile ölüm arasındaki kısa süreçte ihtiyaçlarını ölçülü bir biçimde karşılamalı, zamanı boşa harcamamalı ve

ölümü doğanın bir yasası olarak kabullenmelidir. Bu yaklaşım, bireyin hem kendisiyle hem de yaşamın sınırlılıklarıyla yüzleşmesini sağlayarak, ölümün korkulacak bir son değil, yaşamın doğal bir parçası olduğunu göstermektedir.

Epiktetos, kölelikten filozofluğa uzanan yaşam yolculuğuyla stoacılığın en dikkat çekici figürlerinden biri olmuştur. Onun öğretisinin merkezinde irade gücü, zihinsel egemenlik, kadere boyun eğme ve içsel özgürlük kavramları yer almaktadır. Epiktetos, insanın elinde olanlarla olmayanları ayırt etmesi gerektiğini vurgulamış, yalnızca kontrol edebildikleri üzerinde çaba sarf edenlerin gerçek anlamda huzura kavuşabileceğini dile getirmiştir. Elinde olmayanın peşinde koşan bireyin ise mutsuzluk ve hüsrarla karşılaşacağı açıktır. Bu bağlamda Epiktetos, doğaya uygun yaşamın insanın kendi doğasını bilmesi ve sınırlarını kabullenmesiyle mümkün olduğunu belirtmiştir. Onun yaşamı, kölelikten özgürlüğe ve oradan da bilgelik yoluna uzanan bir örnek teşkil ederek, stoacılığın yaşam pratiğine dönüştürülmüş hâlini yansıtmaktadır.

Marcus Aurelius hem bir imparator hem de bir filozof kimliğiyle Geç Dönem Stoacılığın en somut temsilcisidir. Onun düşüncesi, adalet, eşitlik ve dünya yurttaşlığı ilkeleri üzerine kuruludur. “İnsanı sev, ama gerçekten sev” anlayışıyla sınıfsal farklılıkları reddetmiş, kozmopolit bir insan modeli sunmuştur. Aurelius, doğaya uygun yaşamı yalnızca bireysel bir öğreti olarak değil, aynı zamanda siyasal ve toplumsal bir sorumluluk olarak görmüştür. *Kendime Düşünceler* adlı eseri, bir hükümdarın kişisel muhasebesini yansıttığı kadar, insanın evrendeki yerini sorgulamasına da imkân tanımaktadır. Ölüm ise onun felsefesinde, yaşamın kaybı değil, evrensel düzenin bir parçası ve iade olarak değerlendirilmiştir. Bu yaklaşım, Stoacıların ölüm konusundaki en derin düşüncelerinden birini temsil etmektedir.

Stoa felsefesi yalnızca bir düşünce sistemi olmanın ötesinde, insanın yaşamını biçimlendirebileceği bir yaşam sanatı hâline gelmiştir. Pratik yaşamla bütünleşen bu anlayış, bireyin kendi yaşam yolculuğunu anlamlandırmasına, eylemlerine yön vermesine ve erdemli bir yaşam aracılığıyla içsel huzura ulaşmasına olanak sağlamaktadır.

Günümüzde dahi etkisini sürdüren bu felsefe, bireylere hayatları için bir yol haritası sunmakta, doğaya ve evrensel akla uygun bir yaşam sayesinde mutluluğun mümkün

olduğunu göstermektedir. Akıl sahibi bir varlık olarak insan, iç dünyasına yönelip bilgeliğe ulaşmalı; kendisini eğiterek bulunduğu konumda en iyi şekilde varlık göstermelidir. Doğum ile ölüm arasındaki sürecin iyi bir biçimde değerlendirilmemesi, insan için gerçek anlamda bir kayıp, pişmanlık ve geri dönüşü olmayan bir mutsuzluk kaynağı olacaktır.

Bireyin kendisiyle yüzleşmesi; endişe, korku ve tutku gibi duygulara karşı temkinli bir tavır geliştirmesi, modern dünyada da büyük bir önem taşımaktadır. Stoa felsefesi, bireyin kendisini tanımasına olanak tanımakta; akıl sahibi insanın dünyevi bağlılıklarını sorgulamasını ve gerekli zihinsel eğitimi edinmesini öğütlemektedir. Bu yönüyle hem bireysel hem toplumsal düzlemde iyileşme sağlayabilecek bir felsefi reçete niteliği taşımaktadır.

Roma döneminde şekillenen Geç Dönem Stoa felsefesi ve bu dönemin düşünürleri, insan yaşamını anlamlandırma sürecinde büyük katkılar sunmuştur. İnsan, yaşamı boyunca mutluluk, içsel dinginlik ya da huzur sağlayacak bir yaşam arayışındadır. Stoa felsefesi, bu arayışa karşılık gelen bütüncül bir yaşam anlayışı sunarak hem bireysel hem toplumsal gelişim için önemli bir rol üstlenmiştir. İnsan, evrenin bir parçası olarak kendisinin en iyi ve en yetkin hâlini ortaya koyma potansiyeline sahiptir.

Günümüz toplumlarında da alışagelmiş yaşam kalıplarına, dayatılan ihtiyaçlara ve yapay doğrulara maruz kalan bireyin yaşadığı kaybolmuşluk duygusu açıkça gözlemlenmektedir. Stoa felsefesi, bu noktada bireyin kendine dönmesini, kendisini tanımasını ve yaşamını anlamlı bir şekilde şekillendirmesini sağlayacak güçlü bir felsefi temeldir.

KAYNAKÇA

- Arslan, A. (2008). *İlk Çağ Felsefesi 4*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akdemir, M. (2016). *İnsan felsefesi: Epiktetos ve Marcus Aurelius örneği*. İstanbul: Sentez Yayınları.
- Avar, A. (2019). *Son dönem Stoa felsefesinde ölüm* [Yüksek lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. YÖK Tez Kataloğu veri tabanından erişildi.
- Aytaç, S. (2021). *Stoa felsefesi bağlamında pratik yaşam bilgeliği* [Yüksek lisans tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. YÖK Tez Kataloğu veri tabanından erişildi.
- Akderin, F. (Çev.). (2022). Önsöz. In Epiktetos, *İnsan nasıl özgür olur?* (s. 7-14). Say Yayınları.
- Aurelius, M. (2023). *Kendime düşünceler* (Y. E. Ceren, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Bakış, R. (2015). Epiktetos'un stoik ontolojide irade ve özgürlüğe yer açma çabası. *Journal of Turkish Studies*, 10(10), 167–180.
- Brun, J. (2022). *Stoa felsefesi* (M. Atıcı, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cambaz, N. (2024). *Geç dönem Stoa felsefesinde Tanrı, evren ve insan ilişkisi* [Yüksek lisans tezi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. YÖK Tez Kataloğu veri tabanından erişildi.
- Çelikkol, S. (2019). Stoa felsefesinin temel görüşleri üzerine bir inceleme. *Bilimname*, 37(1), 1225–1245.
- Çınar, A. (2021). Sokrates'in teolojik felsefesinde Tanrı ve insan ruhu ilişkisi. *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy*, 11(3).
- Cevizci, A. (2022). *Felsefe tarihi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Çevik, C. C. (2022a). *Zenon ve Kleanthes: Stoa felsefesinin kuruluş fragmanları* (C. Cengiz, Çev.). İstanbul: Albaraka Yayınları.
- Çevik, C. C. (2022b). *Antisthenes-Diogenes: Kinik felsefe fragmanları* (C. C. Çevik, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çevik, C. C. (2023). Sunuş. In Epiktetos, *Enkheiridion* (s. vii–xix). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Dinçşahin, U., & Karadayı, K. (2022). *Stoa felsefesi: Filozoflarla beş çay*. İstanbul: Olimpos Yayınları.

- Epiktetos. (2022a). *Kılavuz kitap* (S. Adem, Çev.). İstanbul: Şule Yayınları.
- Epiktetos. (2022b). *Düşünceler ve Sohbetler* (C. Süer, Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Epiktetos. (2022c). *İnsan nasıl özgür olur?* (F. Akderin, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Epiktetos. (2023a). *Enkheiridion* (C. C. Çevik, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Epiktetos. (2023b). *Epiktetos'un yaşam felsefesi* (B. Çetin, Çev.). Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.
- Kutluay, F. (2020). Sokrates: Düşünce ile eylemlerinin tutarsızlığı. *Opus International Journal of Society Researches*, 15(26), 4644–4664.
- Laertios, D. (2024). *Ünlü filozofların yaşamları ve öğretileri* (C. Şentuna, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Molacı, M. (2021). *Erken dönem Stoa etiğinden seçme metinler* (M. Molacı, Çev.). İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Molacı, M. (2022a). *On Kavramda Stoa*. İstanbul: Runik Yayınları.
- Molacı, M. (2022b). Bir idealin inşası: Stoacı dünya yurttaşlığı. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 47, 297–314.
- Molacı, M. (2023). *Klu felsefe ansiklopedisi* (Cilt 1, ss. 240–327, 337). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Önal, M., & Çelebi, E. (2020). Kendine yetme erdemi olarak aylaklık: Kinikler örneği. *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*, 6(2), 189–195.
- Özkan, E. B. (2014). *Stoa ahlakında ve Seneca'da özgürlük anlayışı* (ss. 225–270). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özgan, A. (2022). Filozof kralın ahlak ve siyaset felsefesi: Marcus Aurelius örneği. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 40, 339–372.
- Platon. (2013). *Sokrates'in Savunması* (Ö. Çelik, Çev.). Say Yayınları.
- Platon. (2020a). Sofist. Ö. N. Soykan (Çev.), *Diyaloglar içinde* (s. 543–625). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Platon. (2020b). Sokrates'in Savunması. T. Aktürel (Çev.), *Diyaloglar içinde* (s. 35–75). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Pattabanoğlu, F. Z. (2015). Seneca'da felsefe ve ölüm. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 137–158.
- Seneca. (2014). *Doğa araştırmaları* (C. C. Çevik, Çev.). İstanbul: Jaguar Yayınları.
- Seneca. (2016). *Törel mektuplar* (M. Özgen, Çev.). Bursa: Biblos Kitabevi Yayınları.

- Seneca. (2021). *Tanrısal öngörü* (Ç. Dürüşken, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Seneca. (2022a). *Mutlu yaşam üzerine; yaşamın kısalığı üzerine* (C. C. Çevik, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Seneca. (2022b). *Öfke üzerine* (N. Kızık Ünal, Çev.). İstanbul: Kapra Yayıncılık.
- Seneca. (2023a). *Bilgenin Sarsılmazlığı Üzerine – İnziva Üzerine* (C. C. Çevik, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Seneca. (2023b). *İyilikler Üzerine* (L. Keskin, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Seneca. (2024). *Ahlak Mektupları* (T. Uzel, Çev.). İstanbul: Jaguar Yayınları.
- Stock, St. G. (2022). *Stoacılık* (M. Molacı, Çev.). Ankara: Fol Kitap.
- Uzel, T. (Çev.). (2024). Önsöz. In Seneca, *Ahlak mektupları* (s. 9–31). Jaguar Yayınları.
- Yalman, M. (2023). *Epiktetos ve Marcus Aurelius'ta ölüm* [Yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. YÖK Tez Kataloğu veri tabanından erişildi.
- Yıldız, D. (2024). *Bilgece yaşama dair bir arayış: Seneca etiğinde zaman, özgürlük ve ölüm* [Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Enstitüsü]. YÖK Tez Kataloğu veri tabanından erişildi.